

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİMDALI

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNE ADALET PERSPEKTİFİNDEN BİR BAKIŞ: İKLİM
ADALETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BANU BALİBEY

ANKARA, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİMDALI

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNE ADALET PERSPEKTİFİNDEN BİR BAKIŞ: İKLİM
ADALETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BANU BALİBEY

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. GÜLRİZ UYGUR

ANKARA, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİMDALI

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNE ADALET PERSPEKTİFİNDEN BİR BAKIŞ: İKLİM
ADALETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BANU BALİBEY

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. GÜLRİZ UYGUR

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Gülriz UYGUR

2. Doç. Dr. Nadire ÖZDEMİR

3. Dr. Öğr. Üyesi Olcay KARACAN

Tez Savunma Tarihi

13.04.2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Gülriz UYGUR danışmanlığında hazırladığım “İklim Değişikliğine Adalet Perspektifinden Bir Bakış: İklim Adaleti (Ankara, 2023)” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

13.04.2023

Banu BALİBEY

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim ve tez yazım sürecim boyunca sunduğu tüm desteklerden dolayı danışman hocam Prof. Dr. Gülriz Uygur'a; tez jürimde yer alarak kıymetli görüş ve önerileriyle tezimi zenginleştiren Doç. Dr. Nadire Özdemir'e ve Dr. Öğr. Üyesi Olcay Karacan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma sürecimde maddi desteklerinden dolayı Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK) teşekkürlerimi sunarım.

Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde birlikte çalıştığım kıymetli hocalarıma verdikleri bilimsel tavsiyeler ve sundukları manevi destek için teşekkür ederim.

Tez yazma sürecinde yorulduğum zamanlarda bana yapabileceğimi hatırlatan, beni dinlemekten yorulmayan arkadaşlarıma teşekkür ederim. Eğitimimi her şeyin önüne koyan ve her koşulda destekleyen aileme teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bendeki yeri her zaman çok başka olacak olan, sevgisini ve desteğini her zaman hissettiğim anneanneme sevgilerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR.....	iii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KİME KARŞI SORUMLUYUZ: ÇEVRE ETİĞİ

I. İNSANMERKEZLİ YAKLAŞIM	4
A. İNSANMERKEZLİ ETİKTE YENİ YAKLAŞIMLAR: JOHN RAWLS	6
II. CANLIMERKEZLİ YAKLAŞIM.....	12
A. PETER SINGER.....	13
B. TOM REGAN.....	18
C. ALBERT SCHWEITZER.....	22
D. PAUL W. TAYLOR	25
III. ÇEVREMERKEZLİ YAKLAŞIM.....	30
A. ALDO LEOPOLD	30
B. ARNE NAESS	34

İKİNCİ BÖLÜM

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM ADALETİ

I. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ NEDİR?	44
II. İKLİM ADALETİ	51

A.	İKLİM ADALETSİZLİĞİNİN ÇEŞİTLİ GÖRÜNÜMLERİ	65
1.	Küresel Kuzey ve Küresel Güney arasındaki İklim Adaletsizliği	65
2.	İklim Adaletinde Sınıf Eşitsizliği.....	66
3.	İklim Adaleti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği	68
4.	Kuşaklararası İklim Adaleti	69
5.	İklim Adaleti ve Türler Arası Adalet	69
B.	İKLİM ADALETİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR.....	70
1.	Tarihsel Sorumluluk.....	70
2.	Kişi Başına Düşen Karbon Yaklaşımı	79
3.	Ödeme Gücü İlkesi	81
4.	İnsan Hakları Yaklaşımı	86
5.	Grandfathering	90
	SONUÇ.....	92
	KAYNAKÇA	98
	ÖZET.....	112
	ABSTRACT	113

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BMİÇDS	: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
c	: Cilt
COP	: Conference of the Parties
IPCC Değişikliği Paneli	: Intergovernmental Panel on Climate Change (Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli)
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development
s	: Sayfa
SAMHSA	: Substance, Abuse and Mental Health Services Administration
ss.	: Sayfa Sayıları
sy.	: Sayı
UN	: United Nations
UNFCCC	: United Nations Framework Convention on Climate Change
WMO	: World Meteorological Organization

GİRİŞ

Kızılderililer yaşayan her şeye “sen” (thou) diyorlardı -ağaçlar, taşlar, her şey... Her şeye “sen” diyebilirsiniz ve bunu yaptığımızda kendi psikolojinizdeki değişimi hissedebilirsiniz. Karşısında “sen” gören bir egoyla “o” (it) gören ego aynı değildir.¹

İklim değişikliği, çağımızın en önemli sorunlarından biri olarak kabul edilebilecektir. Bu sorun, geçmiş kuşakların başlattığı ve günümüzde gerçekleştirilen eylemlerle giderek büyümeye devam eden bir çığ gibi görülebilecektir. Dün başlanan ve bugün devam etmekte olan birikimlerin karşılığı, bu sürece hiçbir katkısı olmayan gelecek kuşaklara, onların izni dahilinde olmadan aktarılmaktadır. Bu ise dağıtıcı adalet konusunda pek çok hususu gündeme getirmekte, başta kuşaklararası adalet konusu gündeme gelmektedir. Ancak iklim değişikliği, yalnızca geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bir dağıtım sorunundan ötedir.

İklim değişikliği konusunda buna sebep verenlerle bundan zarar görenler arasında oldukça büyük bir farklılık bulunmaktadır. İklim değişikliği “uluslar ve nesillerarası adalet sorunu” olarak görülmektedir.² Bu tanım doğru fakat eksik bir tanımdır. İklim değişikliği aynı ulusta yaşayanlar arasında da eşitsizliklere sebep olmaktadır, düşük gelir grupları iklim değişikliğine yüksek gelir grupları kadar sebebiyet vermezken, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine diğerlerine oranla daha açıktır. Sınıf eşitsizliğinin yanı sıra, toplumsal cinsiyet eşitsizliği de iklim değişikliği konusunda karşımıza çıkmaktadır. Kısaca şu söylenebilecektir, iklim değişikliği mevcut eşitsizlikleri daha da artırmaktadır. İklim adaleti kavramıyla ise bu eşitsizlikler incelenmek zorundadır.

¹ Joseph Campbell, Bill D. Moyers, *Mitolojinin Gücü: Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler*, çev. Zeynep Yaman, İstanbul: Mediacat Kitapları, 2017, s. 103.

² Mustafa Demirci, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, c. 8, sy. 2 (2013), s. 185.

Ancak iklim değişikliği, adalete ilişkin şimdiye kadar çok da göz önünde bulunmayan bir konuyu gündeme getirmektedir: İnsan ve doğa ilişkisindeki eşitsizlik. İnsan ve doğa, uzun süredir eşitlikten öte, bir tahakküm ilişkisi içerisinde. Derin ekoloji yaklaşımının düşünürleri Bill Devall ve George Sessions bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: “*Binlerce yıldır Batı kültürü, egemenlik fikrine giderek daha fazla takıntılı hale geldi: insanın insan olmayan Doğa üzerindeki, eril olanın dişil olan, zengin ve güçlü olanın fakir üzerindeki, Batı'nın Batılı olmayan kültürler üzerindeki egemenliği.*”³ Tahakküm altındaki diğer özneler, zaman içerisinde başkaldırı göstermiş ve -hala tam anlamıyla karşılığını alamamış olsalar da- haklarını talep etmiş ve talep etmeye devam etmektedir. Oysa, doğa ile insanın ilişkisi bütünüyle unutulmuş, doğanın sesi ancak ve ancak sürüklendiğimiz bu büyük krizle duyulabilmiştir: İklim krizi ile.

Bu noktada, iklim değişikliğinin dünyaya yönelik yaklaşımımızı değiştirmesi gerektiği açıkça görölmektedir. İklimle uyumlu bir yaklaşım geliştirmek içinse çevre etiği bir referans noktası olabilecektir. Yüzyıllardır etik kavramı, insanın insanla olan ilişkisini düzenlemeye çalışmıştır. Etik davranabilme kapasitesi olması sebebiyle, etik davranılmayı hak eden özneler olarak yalnızca insanlar görölmüştür. Ancak etik davranabilme kapasitesiyle, etik davranılmaya değer olmak birbirinden farklı anlamlara gelmektedir. Etik davranılmaya değer olan kişi veya varlıklardan bahsederken “etik özne” kavramı kullanılacaktır.⁴

³ Bill Devall, George Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, Nachdr. Salt Lake City, Utah: Smith, 1999, s. 66.

⁴ Özne kavramı Ahmet Cevizci'nin *Felsefe Sözlüğü*'nde “nesnenin karşı kutbunda bulunup, bilincin taşıyıcısı olan varlık. Dış dünyayı olduğu kadar kendi iç dünyasını da algılayıp bilen varlık olarak özneyi karakterize eden en temel özellik, onun bir bilinç sahibi ve dolayısıyla da kendisi için varlık olmasıdır. Buna göre, özne kendisini kendisine gösteren, hem kendisini hem varlığı bilebilen, varlığın ne olduğunu sorabilen, seçme imkanına sahip bulunan ve dolayısıyla olduğundan başka türlü olabileme imkanını her daim kendisinde taşıyan varlıktır.” şeklinde tanımlanmaktadır. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 8. Baskı İstanbul: Say Yayınları, 2021, s. 344. Ancak bu çalışma boyunca etik özne kavramı Paul W. Taylor'un ahlaki fail ve ahlaki özne arasında yaptığı ve “canlımerkezli yaklaşım” başlığında ayrıntılı bir şekilde açıklanacak olan ayırım temel alınarak kullanılmaktadır. Cevizci'nin yaptığı özne tanımının bilinç taşıma, seçim yapabilme gibi özellikleri Paul W. Taylor'a göre ahlaki fail kavramının özelliklerini oluşturmaktadır.

Doğa, içinde yaşayan tüm canlılarla birlikte etik bir öznedir. Doğayla kurulan ilişkide bu göz önüne alınmalı; doğaya bir nesne, sorumsuzca kirletilebilecek, sınırsızca kullanılabilir bir kaynak şeklinde yaklaşımdan uzaklaşılmalıdır. Bu noktada Aldo Leopold'le başlayarak toprakla kurulan ekonomik temeldeki yaklaşımın, toprağın değerinin temele alındığı bir yaklaşımla değişmesi gerektiği ifade edilmiştir. Daha sonra “*Derin Ekoloji*” yaklaşımıyla insanın çevreyle olan ilişkisi daha detaylı bir incelemeye alınmış ve yeniden tanımlanmıştır. İnsanın doğayla olan birlikteliğindeki ilişkiselliğe dikkat çeken bu yaklaşım, insanın doğa, doğanın insan olmaksızın aynı şey olmayacağını ifade etmektedir. Campbell'ın da dediği gibi karşısındakini “sen” gören egoyla “o” olarak gören ego bir olmayacaktır. Ancak bunun da ötesine giden derin ekoloji yaklaşımı ise, bunlardan farklı olarak doğaya “sen” değil, “Ben” olarak yaklaşmaktadır.⁵ İklim krizi bize şunu göstermiştir: Doğayla insan ayrılmaz bir bütündür ve doğa olmazsa insan da olmayacaktır. Bu noktada geri dönülemez noktaya gitmeden önce bu krizi durdurmak istiyorsak yaşamımızda ve çevreye yaklaşımımızda keskin değişikliklerin gerçekleşmesi kaçınılmazdır.

Bu tezde, iklim adaleti kavramına çevre etiği gözlükleriyle bakılması amaçlanmıştır. İklim adaleti kavramına ilişkin yazında insanın kurduğu tahakküm ilişkilerinin bir kısmından bahsedilmiştir: Uluslararası eşitsizlikler, sınıfsal eşitsizlik, toplumsal cinsiyet eşitsizliği. Ancak, türler arasındaki eşitsizlik bunlar kadar sık bir biçimde dile getirilmemiştir. Doğayla olan bağ ise genellikle bahsedilmeye değer görülmemiştir. Bu çalışmada, bu eksikliğin kapatılması amaçlanmakta, iklim krizinin adil bir şekilde sona ermesi için etik bir öneri ileri sürülmektedir.

⁵ Derin ekoloji yaklaşımına ait “kendi” ve “Kendi” kavramları arasındaki ayrım, “çevremerkezli etik” başlığı altında detaylı bir biçimde açıklanmıştır. Bu ayırmadan yola çıkarak büyük harfle “Kendi” kavramına karşılık gelmesi amacıyla birinci tekil şahıs ifade eden “ben” öznesi büyük harfle kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİME KARŞI SORUMLUYUZ: ÇEVRE ETİĞİ

Klasik etik yaklaşımlarda etiğin konusu genel itibariyle insanın insanla olan ilişkisidir. Ancak çevre etiği, insanın yalnızca şu anda yaşamakta olan diğer insanlara karşı sahip olduğu yükümlülüklerden fazlasıyla ilgilenmekte, bu sebeple etik özne tanımlarını genişletmektedir. Çevre etiği temel olarak insanmerkezli, canlımerkezli ve çevremerkezli yaklaşımlar olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir.⁶ İnsanmerkezli yaklaşımda, geleceğin tahrip edilmesinde hiçbir sorumluluğu bulunmaksızın temiz bir çevrede yaşama hakkına zarar verilmekte olan gelecek nesillere karşı etik bir yükümlülüğün taşınıp taşınmadığı tartışılmaktadır. Canlımerkezli yaklaşımla yaşamakta olan başka canlıların, hayvanların, bitkilerin vb. diğer yaşam formlarının hakları gündeme gelmektedir. Bir diğer yaklaşım ise etiğin konusunun canlıların ötesine geçip doğal çevreyi içerip içermeyeceği, örneğin “ekosistem hakkı”ndan bahsedilip bahsedilemeyeceğinin felsefi temeline ilişkin tartışmaları içeren çevremerkezli etik yaklaşımıdır. Bu yaklaşımlar, çevreye ilişkin adalet tanımlarının temellendirilebilmesi için başvurulması gereken temel görüşler olarak görülebilecektir.

I. İNSANMERKEZLİ YAKLAŞIM

Klasik etik anlayışları insanmerkezli yaklaşımlar olarak kabul etmek mümkündür. İnsanın insanla ve toplumla olan ilişkisi bu etik anlayışlar sayesinde düzenlenmeye çalışılmıştır.⁷ Özel olarak değerli olan yalnızca insanlar olarak tanımlanmaktadır. Etik ilkelerin ise özel değere

⁶ Bu ayırım yapılırken Joseph Des Jardins’in Çevre Etiği kitabından yararlanılmıştır. Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Nesrin Algan, bu üç yaklaşıma karşılık “insanmerkezci etik, canlımerkezci etik ve ekolojikmerkezci etik” kavramlarını kullanmakta; bunların yanı sıra çevremerkezci etik yaklaşımından bahsetmektedir. Algan’ın çevremerkezci etik olarak adlandırdığı yaklaşımda, doğal ve yapay tüm çevre etik özne olarak kabul edilmektedir. Nesrin Algan, “İklim Etiği”, *Mülkiye Dergisi*, c. 32, sy. 259 (2008), ss. 191-92.

Ancak kavram karmaşasına sebebiyet vermemesi açısından sonuncu yaklaşımdan çalışmamızda bahsedilmeyecektir.

⁷ Eray Yağanak, Güncel Önkal, “Çevre Etiği”, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, Ankara: Babil Yayıncılık, 2005, c. 3, s. 590.

sahip olmaları sebebiyle yalnızca insanlar için geçerli olduğu ifade edilmektedir.⁸ İnsanmerkezciliğe göre “insan en yüksek hayvandır, sadece bu değerlendirmeyi yapabiliyor olması bile bu kararın doğru olduğunu göstermektedir.”⁹ Buna göre, insanmerkezci yaklaşımın hiyerarşik bir yaklaşımının olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

Batı felsefe geleneğindeki pek çok düşünür için yalnızca insan ahlaki ilgiye değerdir.¹⁰ İnsanın ihtiyaç ve çıkarları, diğer varlıkların ihtiyaç ve çıkarlarından üstün kılınmakta, insana doğadaki diğer varlıklara göre daha fazla değer verilmektedir.¹¹ Bu sebeple, yalnızca insan ahlaki ilgiye değer kabul edilmektedir. Geleneksel etik yaklaşımda ahlaksal topluluğun üyesi kabul edilmek için aranan şartlar çoğunlukla insana ilişkin şartlardır. Kimi düşünürlere göre ahlaki topluluğun üyesi olarak kabul edilmek için “ruh”a, kimine göre “akıl”a ve “simgesel dil kullanma yeteneğine”, kimine göreyse “acı ve hazza duyarlılık” aranmaktadır.¹²¹³ Bu niteliklere sahip varlıklar içsel değere sahip görülmüş, haklar ve yükümlülükler ve ödevler bu varlıklar arasında tanımlanmıştır.¹⁴

Bu noktada araçsal ve içsel değer kavramlarının açıklanması gerekmektedir. Araçsal değer, bir varlığın yararlılığının ifadesidir.¹⁵ Bir bardak, onunla su içebildiğiniz için değerlidir. Para, onu harcayarak bir şeyler satın alabildiğiniz için değerlidir. Araçsal değer, bir şeye ulaşmakta yardımcı olduğu için bir varlığın taşıdığı değerdir. Bu işlevini kaybettiğinde değerini kaybetmekte, tümüyle gözden çıkarılabilmektedir.¹⁶ İçsel değer ise bir varlığın kendi içinde ve

⁸ Hasan Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, Ankara: Doruk Yayıncılık, 1996, s. 60.

⁹ W. H. Murdy, “Anthropocentrism: A Modern Version: Belief in the Value and Creative Potential of the Human Phenomenon Is Requisite to Our Survival.”, *Science*, c. 187, sy. 4182 (1975), s. 1168, doi:10.1126/science.187.4182.1168.

¹⁰ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 203.

¹¹ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 60.

¹² Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 62.

¹³ Jeremy Bentham, bir varlığın ahlaki ilgiye değer kabul edilebilmesi için acı ve hazza duyarlı olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu ise hayvanları -özellikle memelileri- ahlaki özne haline getirmektedir. Ancak, Bentham, bu ifadeyi kullanmakla birlikte, yaptığı mutluluk hesabına hayvanları katmamış; yalnızca insanların acısını ve mutluluğunu bu hesaplamalara dahil etmiştir. Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 160.

¹⁴ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 62.

¹⁵ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 260.

¹⁶ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 260.

kendisi için değerli olması; değerlendirmeyi yapanın varlığından bağımsız olarak bir değer taşıması ve yalnızca kullanımına göre değerlendirilmediğinde taşıdığı değerdir.¹⁷

İnsanmerkezli etik yaklaşımlar, yalnızca insanları içsel değere sahip olarak kabul etmektedir.¹⁸ Çevrenin insanmerkezli etik yaklaşımlara göre korunması da söz konusu olmaktadır ancak argümanlar, çevrenin insanlara sağladığı araçsal değer üzerinden oluşturulmaktadır. Temiz hava ve su değerlidir, çünkü bunların olmaması insan sağlığı ve iyiliğine zarar vermektedir. Bitki ve hayvan türlerinin korunması ise tıp ve tarım alanındaki yaygın kullanımları sebebiyledir.¹⁹ Çevre, bu yaklaşımda “kaynak” olarak görülebilmekte ve sahip olduğu araçsal değer boyutunda korunmaya değer olduğu görülmektedir. Çevre etiklerinin başlıca çabası, ahlaksal topluluğun sınırlarını genişleterek insan dışındaki varlıkların da -bir kısmı veya tümünün- ahlaki ilgiye konu olduğunu kanıtlamaktır.²⁰

İnsanmerkezli etik anlayışlar bakımından da ahlaki özne tanımını genişlemiş; geleneksel etiğin ele almadığı ahlaki öznelerden de bu kapsamda bahsedilmesi söz konusu olmuştur. Bu genişlemenin en başarılı örneğini, gelecek kuşaklara karşı duyulan ahlaki yükümlülüklerden bahsederek **John Rawls** geliştirmiştir. Çevre sorunları, belirli bir zamanla kısıtlanamayacak kadar geniş sorunlardır. Geçmiştekilerin eylemlerinin bugünü etkilediği düşünülürse, bugün gerçekleştirilen eylemler de geleceği etkilemektedir. Bu sebeple, çevre ile ilgili bir konuyu ele alırken gelecek kuşaklara karşı duyulması gereken ahlaki yükümlülüklerden bahsedilmelidir.

A. İNSANMERKEZLİ ETİKTE YENİ YAKLAŞIMLAR: JOHN RAWLS

İnsanmerkezli yaklaşımlar klasik etik yaklaşımlarla sınırlı kalmamıştır. Modern dönem filozoflarından **John Rawls**'un gelecek kuşaklara ilişkin etik sorumluluğu tanımlaması ile insanmerkezli yaklaşımların etik ilgi alanı genişlemiştir. “Kuşaklararası adalet” kavramıyla

¹⁷ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 261.

¹⁸ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 62.

¹⁹ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 260.

²⁰ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 63; Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 263.

nesiller arasındaki dağıtım sorununa değinen Rawls, çevre etiği açısından oldukça önemli olabilecek bir noktaya değinmiştir. Dağıtıcı adalet kapsamında ele alınabilecek olan bu adalet kavramı; paranın, onurun ve bölüştürülebilir olan her şeyin insanlar arasındaki dağılımına ilişkindir.²¹ Çevre etiği kapsamında ele alındığında dağıtılabılır olan şeyler, temiz havanın, suyun dağıtımını ve kaynakların paylaşımına ilişkindir. Kuşaklararası adalet kavramı ise dağıtılabılır olan tüm şeyler üzerindeki hak iddiasını gelecek nesillere doğru genişletmektedir.

Kuşaklararası adalet kavramı, Rawls'un "Hakkaniyet Olarak Adalet" yaklaşımı içerisinde yer alan bir kavramdır. Rawls'un adalet teorisi, dağıtıcı adalete ilişkin sorunları çözmek adına bir varsayımsal bir toplumsal sözleşmeyi içermektedir. Bu toplum sözleşmesi, John Locke ve Thomas Hobbes'un sözleşmesinden farklı olarak bir "doğa durumu"na gönderme yapmaz ancak bir "başlangıç durumu" yaratır. Bu başlangıç durumu, özgür ve eşit kişilerin bir araya gelerek haklar üzerine, tarafsız ve hakkaniyetli bir şekilde tartışma yapmalarını sağlamak üzere oluşturulmuştur.²² Başlangıç durumunda tarafsızlığı sağlayabilmenin ön şartı "cehalet perdesi"dir. Cehalet perdesi, tarafların ırk, etnik grup, cinsiyet, güç ve zeka gibi doğuştan gelen tüm özellik ve yeteneklerinden soyutlandığı varsayımsal bir durumu belirtir.²³ Bu perdenin ardından bakıldığında, kişiler pazarlık güçlerini bilmemekte, dolayısıyla herkes eşit konumda bulunmakta, eşit güce sahip olarak tartışmalara katılmaktadır.²⁴ Ayrıca, kendisinin hangi gruba mensup olacağını bilmediğinden, tüm gruplara eşit mesafede yaklaşmak durumundadır. Bu ise temsilcilerin kişisel çıkarlarından arınmış olması anlamına gelmekte ve adil bir paylaşım yapılabilmesini mümkün kılmaktadır. Rawls bu yaklaşımıyla iki adalet ilkesine ulaşmaktadır:

"a) Her kişi, tamamen yeterli bir eşit temel hak ve özgürlükler şemasında aynı vazgeçilmez hakka sahiptir; bu şema, herkes için aynı özgürlükler şemasıyla uyumludur. b) Toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin iki koşulu karşılaması gerekir.

²¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2018, ss. 95-96. (1131a)

²² John Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, çev. Osman Baş, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 38.

²³ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 39.

²⁴ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 39.

İlk olarak hakkaniyetli fırsat eşitliği koşulları altında herkese açık olan makam ve mevkilerle bağlantılı olmaları gerekir. İkinci olarak, toplumun en az avantajlı üyelerine en büyük yararı sağlamaları gerekir. (fark ilkesi)''²⁵

Bu iki ilke arasında hiyerarşi mevcuttur, birinci ilke yani eşit temel hak ve özgürlükler, ikinci ilkeden önce gelmektedir. İkinci ilkenin içerisinde ise hakkaniyetli fırsat eşitliği ilkesi fark ilkesinden önce gelmektedir.²⁶

Rawls'un hakkaniyet olarak adalet yaklaşımı, yalnızca aynı kuşakta yaşayan insanlar arasındaki paylaşımı açıklamaz. Bu varsayımsal duruma farklı kuşaklar da dahildir. Paylaşılacak şeyler, haklar, para, onur, kaynaklar, teknoloji, kurumlar vb. bir kuşaktan diğerine aktarılmaktadır. Dolayısıyla adil paylaşım sorunu, yalnızca bir nesilde yaşayanlar arasındaki paylaşımından ötesini içermektedir. Rawls'un kuşaklararası adalet kavramı nesiller arasındaki bu paylaşım sorununa değinmektedir.

Kuşaklararası adalet, adaletin ilkelerinden biri olan farklılık ilkesinin uygulanmasında "en az şanslı olanların uzun vadeli beklentilerinin gelecek kuşaklar boyunca uzatılması" anlamına gelmektedir.²⁷ Rawls'a göre: "*Her kuşak sadece kültür ve medeniyet kazançlarını korumakla, kurulan adil kurumları yönetmekle yetinmemeli, ayrıca her bir zaman kendi periyodu içinde aynı sermaye birikiminin uygun bir miktarını bir kenara koymalıdır.*"²⁸ Kuşaklar, sonraki kuşaklar lehine birikim yapmalıdır, ancak buradaki yaklaşım, sonraki kuşaklar uğruna büyük fedakarlıklarda bulunmalarını isteyen bir yaklaşım değildir. Mevcut kuşaklardan sonraki kuşaklar lehine birikimde bulunmaları istenmekle birlikte, hiçbir kuşağın da ağır ve büyük fedakarlıklarda bulunmaları beklenmemektedir. Bu ilke, "adil tasarruflar ilkesi" olarak

²⁵ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 71.

²⁶ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 71.

²⁷ John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, çev. Vedat Ahsen Coşar, 4. Baskı Ankara: Phoenix Yayınevi, 2021, s. 316.

²⁸ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 316.

adlandırılmaktadır.²⁹ Bu tasarrufun ölçüsünün ne olması gerektiği hakkında kesin sınırlardan bahsedilmemekte, bu sorun yine başlangıç durumuna atıfla çözülmeye çalışılmaktadır.³⁰

Başlangıç durumunda cehalet perdesi tamdır. Temsilcileri kendilerinin hangi kuşağa ait olduğunu, aynı duruma neyin geleceğini, kendi toplumlarının uygarlık aşamasını bilmemekte, bunların yoksulluk mu yoksa görece bir refah mı olduğunu, büyükçe bir tarım mı yoksa endüstrileşme mi olduğunu söyleyebilecek bir yolları bulunmamaktadır.³¹ Rawls'a göre bu durumda tarafların uygun tasarruf ilkeleri üzerinde hemfikir olmamaları için bir sebep bulunmamaktadır.³² Temsilcilerin başlangıç durumunda, önceki kuşakların tasarruf edip etmemelerine ilişkin etkileri bulunmamaktadır, temsilciler burada kendi aile çizgilerini temsil etmekte ve benimsenen ilkelere hangilerinin kendilerinden öncekiler tarafından takip edilmelerini istediklerine ilişkin düşünceleri gerekmektedir.³³ Bu varsayımsal durum, diğer tüm kuşaklara dikkat edilmesini sağlayan ilkelere uzlaşmayı sağlayabilecektir.

Kuşaklararası adalet yaklaşımı, faydacı bakış açısıyla da ele alınabilecektir. Faydacı etikte “daha fazla sayı için daha büyük mutluluk” ilkesiyle toplam mutluluğun artırılması amaçlanmaktadır. Dünya nüfusunun sürekli arttığı düşünüldüğünde, nüfusun artması durumunda bireylerin sahip olduğu refah seviyesinin benzer durumda devam etmesi toplam mutluluğu artıracaktır. Ancak bu bakış açısı, kimi zaman fakir kuşakların büyük fedakarlıklar yapmasını gerektirebilecektir.³⁴ Ya da refahın gelecekte azalmasının temeli olmadığından, gelecek nesillerin avantajları için bugünden fedakârlık yapılmasını gereksiz kılacağına ilişkin değerlendirmeler yapılabilecektir.³⁵ Bu husus ise gelecek kuşakların gelecekte var olup olmayacağını bilinmeyeceği, bu yüzden şimdiden gelecek kuşaklar lehine fedakârlığın

²⁹ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, ss. 316-17.

³⁰ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 318.

³¹ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 319.

³² Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 319.

³³ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 319.

³⁴ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 317.

³⁵ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, s. 317.

yapılmasının gerekip gerekmediğini, gelecek kuşaklar ile şimdiki kuşaklar arasında mütakabiliyet ilişkisinin olup olmadığının incelenmesine ilişkin tartışmaları başlatmaktadır.

Brian Barry, nesiller arası adalete ilişkin olarak “*eğer adalet karşılıklı avantaja eşitse kuşaklararası adaletten bahsedilemez.*” demektedir.³⁶ Kuşaklararası adalete ilişkin en büyük eleştiriyi karşılıklılık sorunu oluşturmaktadır. Aynı dönemde yaşamayanlar birbirinin fedakarlıklarına karşılık veremeyeceklerdir.

Ancak **Otfried Höffe**, “*ebeveynler daha sonra ebeveynlerini destekleyecek olan çocuklara bakar. Bu süreç, çocukların çocuklarında, onların da çocuklarında ad infinitum (sonsuz kadar) devam eder.*” diyerek kuşaklararası adalette karşılıklılık hususuna değinmiştir.³⁷ Bu hususta karşılıklılığın yalnızca uzak nesiller arasında eksik olduğu söylenebilecektir.³⁸ Her ne kadar iklim değişikliği ve çevre sorunları yalnızca yakın nesillerin oluşturduğu bir problem olmamakla birlikte yine yalnızca yakın nesiller arasında çözülemeyecekse de yakın nesillere ilişkin kaygının bu sorunun çözümüne katkı sağlayacağı tartışılmazdır.

Adaletin pek çok tanımı olmakla birlikte, “karşılıklı avantaj” kavramının bu tanımların içinde olması mümkün görünmemektedir. Kant’ın etik yaklaşımına bakıldığında, “insana saygı” kavramının çevresinde geliştiği görülecektir. İnsanlar, yalnızca insan olmakla saygıyı hak etmektedir. Birinin diğerine gösterdiği saygı, bundan karşılıklı bir şekilde avantaj elde etmelerinden kaynaklanmaz. İnsanların bir diğerine saygı gösterme “ödevi” vardır.³⁹ “Karşılıklı çıkar elde ettiğin durumda saygı gösterme” şeklinde adaletin tanımlanması durumunda, koşullu bir buyruktan bahsedilmesi gerekir. Oysa, Kant’ın tanımladığı ödevler, istenilen sonuçları elde

³⁶ Brian Barry, *Theories of Justice*, Berkeley: University of California Press, 1989, s. 189.

³⁷ Otfried Höffe, *Zur Gerechtigkeit der Verteilung*, in: John Rawls - eine Theorie der Gerechtigkeit, ed. Otfried Höffe, Berlin 1998, 169ff., 173f. (cited as *Verteilung*); *Moral als Preis der Moderne. Ein Versuch über Wissenschaft, Technik und Umwelt*, Frankfurt a. M. 1993, 182f.; *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat*, 3rd edn., Frankfurt a. M. 2002, 426 Cf. Dieter Birnbacher, “Fernstenliebe” oder Was motiviert uns, für die Zukunft Vorsorge zu treffen? [akt. Klaus Mathis, “Future Generations in John Rawls’ Theory of Justice”, *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie / Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, çev. Deborah Shannon, c. 95, sy. 1 (2009), s. 50.]

³⁸ Mathis, “Future Generations in John Rawls’ Theory of Justice”, s. 50.

³⁹ Michael J. Sandel, *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, çev. Mehmet Kocaoğlu, 8. Baskı Ankara: Felix Kitap, 2020, s. 169.

etmek için yapılan eylemler değildir.⁴⁰ Dolayısıyla, adil olmak karşılık elde etme beklentisiyle değil; her koşulda doğru davranmakla açıklanabilecektir. Yine bu yaklaşıma göre insanları araçsallaştırmamak önem taşımaktadır.⁴¹ Kendi çıkarını bir başkasının çıkarından üstün görmek, insanları araçsallaştırmak anlamına gelmektedir.⁴² Bu durumda bugün yaşayanların refahlarını artırmak, “modayı yakalamak”, üretimi ve tüketimi artırarak piyasaları canlandırmak vb. çıkarlarını, sonraki neslin temiz havadan yararlanma hakkından üstün görmesi söz konusu olmaktadır. Bu ise kişilere amaç olarak davranılması ödevini ihlal etmekte, gelecek nesilleri araçsallaştırmaktadır. Dolayısıyla, Brian Barry’nin yaptığı adalet tanımını kolayca yanlışlanabilecek; karşılıklı avantajın adalete eşit olmadığı ifade edilebilecektir.

Bununla birlikte adaletin “ötekilere yönelik bir ilgi ve kaygıyı gerektirdiği” ifade edilmiştir.⁴³ Adaletin karşılıklı avantaja eşit olarak kabul edilmesi, kişilerin yalnızca kendi çıkarlarını gözettiğine işaret etmektedir. İklim krizi ve çevre sorunları ötekilere ilişkin ilgi ve kaygı temelinde değerlendirildiğinde, gelecek kuşaklara yönelik ilgi, onların yaşayacağı çevreye ilişkin kaygı duymayı da beraberinde getirmektedir. Günümüzde dahi tatlı su kaynaklarının giderek azaldığı, özellikle sanayi bölgelerinde hava kirliliğine bağlı hastalıkların arttığı, iklim mülteciliğinin ortaya çıktığı düşünüldüğünde, bu yaşam tarzına devam edilmesi durumunda gelecek kuşakların çok daha ağır sorunlarla yüzleşmek zorunda kalacağı aşıkardır. Dolayısıyla ötekilere, yani kuşaklararası adalet kapsamında tanımlanan etik özneler olarak gelecek kuşaklara ilişkin duyulan ilgi ve kaygı, adaletin bir tezahürü olarak ortaya çıkmakta ve iklim kriziyle mücadele etmeyi bir adalet talebi olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu ise karşılıklı

⁴⁰ “.....ancak koşullu buyrukları olanaklı kılar: bir şeyi, başka bir şeyi istediğim için yapmalıyım. Buna karşılık ahlâk buyruğu, dolayısıyla kesin olan buyruk şöyle der: başka bir şey istemesem de, şöyle eylemde bulunmalıyım.” Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2002, s. 59.

⁴¹ Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 46.

⁴² “Borç almayı umut ettiğim ama sana geri ödeyemeyeceğimi bildiğim parayı, geri ödemeye söz verdiğimde seni aldatıyorumdur. Sana saygıdeğer bir amaç olarak davranıyor olmamakla kendi finansal yeteneğim için seni araç olarak kullanıyorumdur.” Sandel, *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, s. 169.

⁴³ Robert C. Solomon, *Adalet Tutkusu: Toplum Sözleşmesinin Kökenleri ve Temelindeki Duygular*, çev. Ertuğ Altınay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004, s. 133.

bir avantaj ürettiğinden değil, adalete ilişkin sorumluluk taşıyan ve “şu anda” yaşayarak bu sorumluluğu yerine getirebilecek ahlaki fail olmaktan; kişinin adalete ilişkin kendi yükümlülüğünden kaynaklanmaktadır.

İnsanmerkezli çevre etiğinin günümüzdeki en büyük talebi, gelecek kuşaklara ilişkindir. Kuşaklararası adalet tanımının oluşturulmasıyla yalnızca şu anda yaşamakta olanlar değil, gelecek kuşaklara karşı da etik sorumluluk duyulması gerektiği ifade edilmiş ve iklim krizi gibi sadece günümüzde yaşayan kuşakların sebep olmadığı bazı sorunların etik kapsamında değerlendirilmesi mümkün olabilmektedir. Bu sorumluluk uluslararası hukuk kapsamında da kısmen kabul edilerek “sürdürülebilir kalkınma” gibi kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çevre etiğinin bu şekilde genişlemesi, etik sorumluluğun farklı öznelere de kapsayacak şekilde genişlemesine önayak olmuştur.

II. CANLİMERKEZLİ YAKLAŞIM

Canlımerkezli etik yaklaşımların çevre etiği açısından en büyük kazanımı, etiğin alanını genişletmesidir. Klasik etik yaklaşımlarda etik kavramı yalnızca insanları ahlaki ilgi alanına dahil ederken Canlımerkezli etik yaklaşım, ahlaki ilgi alanını canlıları kapsayacak şekilde genişletmektedir. Ancak bu genişletme, her düşünür için aynı anlama gelmemektedir. Canlımerkezli yaklaşımlarda bireyci ve bütüncü iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bireyci yaklaşım, bütünün tek tek bireylerden meydana geldiğini savunmakta ve bireylerin hakkını korumaya yönelmektedir.⁴⁴ Bireyci düşünürlerden olan **Peter Singer** ve **Tom Regan**, birey tanımlarını yalnızca bazı hayvanları içerecek şekilde yapmışlardır. Bu yaklaşımlara göre bireyler eşit değere sahiptirler, eşit derecede korunmaya değerdir. Bu yaklaşıma göre bireylerin hakları, bütün uğruna feda edilemeyecektir.⁴⁵ İkinci gruptaki düşünürler ise bütüne yönelmekte, bireylerden öte bütünü (ekosistemler, türler, popülasyonlar, ekosfer) korumak önem

⁴⁴ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 163.

⁴⁵ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 163.

taşımaktadır.⁴⁶ Bu yaklaşımda, korunması gerekenler tek tek bireyler değil; yaşamdır. Dolayısıyla, bu yaklaşımda hayvanlardan daha geniş bir özne tanımı yapılmakta; canlı olan her şey etik ilginin konusu olmaktadır. Bu yaklaşımın temsilcileri olarak **Albert Schweitzer** ve **Paul Taylor**'ın düşüncelerine değinilecektir.

A. PETER SINGER

Peter Singer etik düşüncelerinin temelini faydacı etik yaklaşıma dayandırmaktadır. Etiğin öznel değerlendirmelerimizin ötesine uzandığını, evrensel olduğunu ve bu evrensel yanının yararçı konumdan başlamak için bir zemin oluşturduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Yararçı düşüncenin, özellikle Bentham'ın yaklaşımının, etiğin insanlar dışındaki canlılara genişletilmesi için uygun bir temel barındırdığını ifade etmekte ve bu temelden yola çıkarak insanların hayvanlara karşı taşıdığı etik sorumluluğu açıklamaktadır.

Yararçı düşünce önceki bölümde de anlatıldığı üzere hazzı artırıp acıyı azaltmayı amaçlamaktadır. Haz ve acı, klasik bir yaklaşımla değerlendirildiğinde, ahlaki ilgiye konu olan yalnızca insan olarak kabul edildiğinde insanın acısı ve insanın hazzı olarak değerlendirilmektedir. Ancak insan niçin ahlaki ilgiye değer kabul edilmektedir? Rasyonel olması sebebiyle mi? Dil kullanma becerisi sebebiyle mi? Bentham'a göre bir at ya da köpek bir haftalık bebekle kıyaslanamayacak şekilde hoşsohbet olmasının yanı sıra akılcıdır da.⁴⁸ Bu sebeple ahlaki ilgi alanını tanımlarken sorulması gereken asıl soru “akıl yürütebiliyorlar mı?” ya da “konuşabiliyorlar mı?” sorularından ziyade “acı hissedebiliyorlar mı?” sorusu olmalıdır.⁴⁹ Acı çekme veya bir şeylerden zevk duyabilme yeteneği, Singer'a göre çıkarlara sahip olmanın önkoşuludur.⁵⁰ Bir yol boyunca bir taşın tekmelenmesi taşın refahında bir değişiklik

⁴⁶ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 163.

⁴⁷ Peter Singer, *Pratik Etik*, çev. Nedim Çatlı, İstanbul: İthaki Yayınları, 2021, ss. 33-34.

⁴⁸ Singer, *Pratik Etik*, s. 87.

⁴⁹ Singer pratik etik s. 87.

⁵⁰ Singer, *Pratik Etik*, s. 87.

yaratmayacaktır, taş acı çekemez ve bu yüzden çıkarları yoktur. Oysa bir farenin eziyet görmemekte çıkarı vardır çünkü fareler kendilerine eziyet edildiğinde acı çekecektir.⁵¹

Acı çekme kabiliyetini merkeze alması sebebiyle Peter Singer'ın etik yaklaşımı acımerkezli etik olarak da adlandırılmaktadır. Acı çekme kabiliyetinin merkeze alınması sebebiyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Birinci olarak bu sorun acının ölçülmesi sorunudur.⁵² Hayvanların yaşadıkları acıları ifade etmesi veya göstermesi büyük bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte insanların dahi yaşadıkları acının büyüklüğünün ölçülmesi önemli bir sorun olarak ortaya çıkarken kendini ifade edebilme yeteneği sınırlı olan hayvanlarda acının büyüklüğü ne şekilde ölçülebilecektir?⁵³ İkinci büyük eleştiri ise hangi hayvanların ahlaki ilgiye ehil görüldüğüne ilişkindir. Hayvanların hangi kriterlere göre sınıflandırılacağı belirsiz olup insanların kendilerine göre hayvanlara önem atfettiği eleştirileri yapılmaktadır.⁵⁴ İnsanlara yakınlık, üreme şekilleri veya yaşam yuvaları kriter olarak ele alınabilse de bu sınıflama, yine insanların hayvanları algılayışından bağımsız olamayacaktır; bu ise insan merkezli yaklaşımdan kopuşu zorlaştırmaktadır.⁵⁵

Peter Singer acının ölçülmesi sorununa kesin bir çözüm getirmemekle birlikte acının gözlemlenemediğini, bir bilinç durumu, “zihinsel bir olay” olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Kıvrılmak, çılgılık atmak gibi tepkilerin acının kendisi değil, dışsal göstergeleri olduğunu; acının hissedilen bir şey olduğunu söylemektedir.⁵⁷ Bu noktada, dışsal göstergeler aracılığıyla bir başka insanın acı çektiği varsayımında bulunduğumuzda yanılmamız mümkündür. Ancak diğer insanların acı çektiği çıkarımını yapmamızı sağlayan dışsal göstergelerin neredeyse tamamına diğer türlerde rastladığımızda, onların acı çektiğini varsaymamak için de makul bir

⁵¹ Singer, *Pratik Etik*, s. 88.

⁵² Selim Kılıç, *Çevre Etiği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, Ankara: Orion Kitabevi, 2008, s. 158.

⁵³ Kılıç, *Çevre Etiği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, s. 159.

⁵⁴ Kılıç, *Çevre Etiği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, s. 160.

⁵⁵ Kılıç, *Çevre Etiği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, s. 160.

⁵⁶ Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 57.

⁵⁷ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 58.

gerekçe yoktur.⁵⁸ Bu davranışsal işaretler özellikle insanlara yakın olan memeliler ve kuş türlerinde ortaktır, bu hayvanların sinir sistemleri de insana benzemekte ve acı çektiğimizde sinir sistemimizin verdiği tepkilere benzer fizyolojik tepkiler onlarda da görülmektedir.⁵⁹ Acının hissedilmesi itki, his ve duygularla ilgilidir ve bunun beyindeki yeri “diensefalon”dur, bu bölge ise memeli ve kuş türlerinde son derece gelişmiştir.⁶⁰ Acının ölçülmesi sorununa kesin bir cevap verilmese de acı hissini bazı hayvan türlerinde de ortak olduğunun kabul edilmesi önemlidir.

İkinci soruna, yani hayvanların hangi kriterlere göre sınıflandırılacağı sorununa da bu şekilde cevap verilmiştir. Singer, hayvanları özellikle sinir sistemlerinin gelişmişliklerine göre sınıflandırmakta ve yüksek memeli omurgalıların acı duyularını insanlar kadar hissediyor olmaları sebebiyle bu korumaya sahip olmaları gerektiğini ifade etmektedir.⁶¹ Evrimsel hiyerarşide ne kadar aşağılara inilmesi gerektiği sorusunu ise diğer varlıklara verilen önemin dayandığı ilkeyi hatırlatarak cevaplamaktadır. Bir varlığın çıkarlarının olabilmesi için acı çekme ve haz duyma kapasitesinin olması gerekmektedir.⁶² Evrimsel hiyerarşide aşağı inildikçe canlının davranışları (kıvranıp kıvranmadığı, çığlık atıp atmadığı, acı kaynağından kaçmaya çalışıp çalışmadığı vb.) ve söz konusu varlığın sinir sisteminin insanlara benzerliği azalmakta; bu iki gösterge açısından acı çekme kapasitesine ilişkin kanıtlar zayıflamaktadır.⁶³ Ancak buna ek olarak memelilerin acı çekerken sergilediği davranışların çoğu, balıklar ve sürüngenlerde de görülmektedir.⁶⁴ Singer’a göre, çıkarların tam olarak nerede sona erdiğini; yani haz ve acı duyma kapasitesinin tam olarak nerede bittiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Singer, *Hayvan Özgürleşmesi* kitabının ilk baskısında karidesle istiridye arasında bir yere bu çizgiyi

⁵⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 58.

⁵⁹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 58.

⁶⁰ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 59.

⁶¹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 60.

⁶² Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 270.

⁶³ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 270.

⁶⁴ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 271.

çekmenin makul görüldüğünü söylemekle birlikte, sonraki baskısında bu hayvanların acı hissettiğinin kesin bir şekilde söylenme imkanının olmamasıyla birlikte acı hissetmediklerinin de kesin olarak söylenmesinin imkânsız olduğunu belirtmekte; böylelikle ahlaki ilgiye konu olmaları gerektiğini söylemektedir.⁶⁵

Kimlerin çıkarlarının korunacağı hususunda evrimsel bir hiyerarşi söz konusuysen hangi çıkarların korunacağı noktasında da acının boyutuyla bağlantılı bir öncelik bulunmaktadır. *“Hayvanlar acıyı hissedebilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, hayvanların hissettiği acıyı (ya da hazzı) insanların hissettiği aynı miktardaki acıdan (ya da hazdan) önemsiz görmenin hiçbir ahlaksal gerekçesi olamaz.”*⁶⁶ Faydacı etik yaklaşımın temel amacı hazzı artırıp acıyı azaltmaktır. Dolayısıyla fazla miktardaki acı, daha az miktardaki acıdan daha az önemli olacaktır. İkisinden yalnızca birinin önlenmesi ihtimali varsa fazla miktardaki acıyı engellemek, daha az miktardaki acıyı engellemekten daha öncelikli olacaktır. Acının hissedilmesi her ne kadar sinir sistemiyle ilgili bir husus olsa da insanların (normal yetişkin insanların) sahip olduğu zihinsel kapasite, aynı koşullardaki hayvanlardan daha fazla acı çekmelerine yol açabilir.⁶⁷ Örneğin parklarda dolaşan yetişkin insanların kaçırılıp üzerinde acı verici ve öldürücü deneylerin yapılması, parklara gitmeyi seven insanların içinde korku oluşturması deneylerin oluşturduğu acıya ek bir acı olmaktadır.⁶⁸ Ancak aynı zihinsel kapasite, kimi zaman acının azaltılabilmesi için de mümkün olabilmektedir.⁶⁹ Bunun gibi durumlar dışında, yalnızca bir türün çıkarlarının diğer türün çıkarlarının her şart ve koşulda üstün tutulması “türcülük” olarak adlandırılmaktadır. Irkçılar nasıl kendi ırklarının üyelerinin çıkarları ile başka bir ırkın üyelerinin çıkarlarının çatıştığı durumlarda kendi ırklarına öncelik tanıyarak eşitlik ilkesini ihlal ediyorlarsa, cinsiyetçiler nasıl kendi cinsiyetlerinin çıkarlarına

⁶⁵ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 274.

⁶⁶ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 64.

⁶⁷ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 64.

⁶⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 64.

⁶⁹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 64.

öncelik tanıyarak ihlalde bulunuyorsa, türçüler de kendi türlerinin çıkarları için bunu yapmaktadır.⁷⁰ Peter Singer'ın etik yaklaşımının en temel noktası, eşitlik ilkesinin yalnızca insanları değil, diğer türleri de kapsayacak şekilde yayılmasıdır. Türçülüğün ilişkin iki bariz örneğinin ise hayvan deneyleri ve gıda üretmek için hayvan besleme konuları olduğunu ifade etmektedir.⁷¹

Canlımerkezli etik, etiğin kapsamını genişlettiği için önemli bir adım sayılabilir. Ancak çevre sorunlarına bir çözüm getirmemesi sebebiyle eleştirilmektedir.⁷² Buna karşılık Singer, iklim değişikliği meselesini gündeme alarak sorunun genel olarak türçülüğün kaynaklandığını ifade etmektedir. Singer, endüstriyel hayvancılığın çevreye verdiği zararlardan da bahseder. Ona göre insanlar, 'hamburger uğruna' dünyanın geleceği ile kumar oynamaktadır.⁷³ Ayrıca ormanların yok olmasının birincil sebebi de insanların eski dönemlerden beri çiftlik hayvanlarına otlatılmaları için gerçekleştirdikleri tahribattır. Ünlü düşünür, ormanların tahrip edilmesinin sera etkisini güçlenmesine olan etkisinin altını çizmektedir.⁷⁴ İklim değişikliği meselesine sonuççu bir yaklaşımla bakılması gerektiğini söylemekte, sebep olduğu yüksek metan gazı salınımı sebebiyle iklim değişikliğinin ana katkı sağlayıcılarından birinin hayvancılık endüstrisi olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵ Çevresel bir etikten bahsederken genel olarak insanmerkezli etiğin "çevresel değerler" denen savların temeli olabileceğini ancak türçülüğe ilişkin tartışmalar kapsamında insanmerkezli etikle sınırlanmaması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁶

⁷⁰ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 56.

⁷¹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 73.

⁷² Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 244.

⁷³ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 268.

⁷⁴ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, ss. 266-67.

⁷⁵ Singer, *Pratik Etik*, ss. 349-52. Sığır ve koyun üretiminden bahsedilmektedir. Bununla birlikte Singer, hayvanların besin olarak tüketilmesinin sebep olduğu çevresel zararlar hakkında çok daha geniş argümanlara sahiptir. Bunların bir kısmı için bkz. Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 4. Bölüm: Vejetaryen Olmak, ss. 253-285.

⁷⁶ Singer, *Pratik Etik*, s. 365.

B. TOM REGAN

Tom Regan'ın konuya ilişkin görüşleri, Singer'ın görüşlerinden farklı bir temele dayanmaktadır. Singer, yararçı etiği temel alırken; Regan, Kant'ın etik yaklaşımından yola çıkmaktadır. Regan, Kant'ın "içsel değer" kavramının yaşam öznelere de kapsayacak şekilde genişlemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁷ Hayvanların yaşam öznesi olup olmadığını sorgulamış; ortak duyular ve konuştuğumuz ortak dildeki sözcüklerin anlamları sebebiyle memeliler konusunda bu cevabın büyük bir ihtimalle evet olduğunu söylemiştir.⁷⁸ Memelilerin yaşam öznesi olarak kabulünü gerektiren durumların kuşlar için de geçerli olduğunu eklemiştir.⁷⁹ Bu noktada, Singer'ın tanımıyla örtüşmektedir. Singer da evrimsel hiyerarşiyi esas alan bir tanımlama yapmakta ve memelilerin ve kuşların, acı çekebilme kapasiteleri sebebiyle ahlaki ilgiyi hak ettiklerini ifade etmekte, balıklar ve sürüngenleri de aynı sebeple bu alana dahil etmektedir.⁸⁰ Bu ilgiyi daha sonra daha aşağıda bulunan yumuşakçaları da bu tanıma ekleyerek genişletecektir.⁸¹

Regan ile Singer'ın ayrıldığı en önemli nokta, etik yaklaşımlarının dayandığı temeldir. Regan, Singer'ın düşüncesine ilişkin şu üç eleştiriye getirmektedir:

- “1. Birilerinin çıkarı uğruna masum birini öldürmek yanlıştır.
2. Faydacılık bunun neden yanlı olduğunu açıklayamamaktadır.
3. Dolayısıyla faydacılık yetersizdir.”⁸²

⁷⁷ Tom Regan, *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2003, s. 80.

⁷⁸ Tom Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, ss. 90-91.

⁷⁹ Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, s. 92.

⁸⁰ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 60; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 271.

⁸¹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 274.

⁸² Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, s. 85.

Singer'ın yararçı canlımerkezli etiğine karşılık, Kant etiği hiçbir şart ve koşul altında, içsel değeri olan birini “yalnızca araç” olarak görmeyi doğru bulmamaktadır.⁸³ Regan ise Hayvan Hakları görüşüne göre yaşam öznelere içsel değer taşımakta ve hiçbir yaşam öznesine yalnızca araçsal değere indirgenemeyeceğinin altını çizmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla, Regan'ın etik yaklaşımı yarar ve zarar denklemleri kurmaktan uzak olup hiçbir şart ve koşul altında hayvanların öldürülmesini veya onlardan yararlanılmasını doğru bulmaz. Örneğin, kafeslerin genişletilerek hayvanların çektiği acının azaltılması bir seçenek değildir, kafeslerin boşaltılması gerekmektedir.⁸⁵ Bununla birlikte hayvanların yiyeceğe, giyeceğe, performansçılara, yarışçılara dönüştürülmesi şiddetle eleştirilmektedir.⁸⁶ Regan, hayvanların deneyleriyle ilgili olarak hayvan deneylerinin, bu deneyleri savunan kişilerin ifade ettiği karar yararının olmadığını belirtmektedir. Düşünürce göre, hayvan deneylerinin insanlara yarar sağladığının kabul edilmesi durumunda bile “Bizim sağladığımız yararlar, onlara verdiğimiz zararı haklı çıkarır mı?” sorusunun gündeme gelmesi gerekmektedir.⁸⁷ Regan'a göre bu uygulamadan insanların yarar görmesi ve hiçbir koşulda zarar görmemesi söz konusu olsa bile amaçlar, araçları haklı kılmayacak; iyiliğe ulaşacağımız düşüncesiyle hayvan deneyleri gibi bir kötülüğü kabul etmemiz söz konusu olamayacaktır.⁸⁸

Peter Singer ve Tom Regan'ın yaklaşımları, hayvan hakları hareketi olarak da adlandırılabilen yaklaşıma yön vermiştir. Bu yaklaşımda insan hakları hareketinin etkileri görülmektedir. Benzer etik temellere dayanmaları -ancak bu etik temellerdeki öznelerin tanımını hayvanları da kapsayacak şekilde genişletmeleri- bu yaklaşımla insan hakları hareketi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Hayvan hakları yaklaşımı, insan hakları hareketinden

⁸³ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, s. 68.

⁸⁴ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, ss. 85-86.

⁸⁵ Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, s. 94.

⁸⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*.

⁸⁷ Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, s. 235. Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, ss. 257-59.

⁸⁸ Regan, *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, s. 262.

ilhamla, hayvanların sahip olması gereken hakları bir beyanname ile duyurmuştur.⁸⁹ 1978 yılında Paris'teki UNESCO evinde ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesine göre tüm hayvanların eşit yaşam hakkına sahip oldukları ifade edilmektedir.⁹⁰ Bu yaklaşım, hukukta kimi tartışmalara yol açmış, hayvanın hukuki konumunun sorgulanmasının önünü açmıştır.⁹¹ Hayvanın hukuken konumlandırıldığı “mal” statüsünden çıkarılarak bir hak öznesi olarak tanımlanmaması talep edilmekte, ırk ve cinsiyete dayalı ayrımcılık gibi türçülüğün de reddedilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁹²

Hayvan hakları yaklaşım, tıpkı insan hakları hareketindeki gibi bireycidir. Bütünün bireylerden oluştuğu ifade edilmekte, bireylerin hakları korunmaya alınarak bu hakların bütün uğruna feda edilmesini önlemek amaçlanmaktadır.⁹³ Bireylerin birbirine eşit olan yaşam hakkının korunması, türlerin veya ekosistemlerin korunmasından öncelikli tutulmaktadır. **Hasan Ünder**'in vermiş olduğu örnekle bu ayrımı açıklamak gerekirse, yok olma tehlikesi altında bulunan kelaynak kuşlarından biriyle, sayısı çok fazla olan karganın yaşamlarının tehlikeye girmesi durumunda ve hayvan hakları yaklaşımı bu iki canlının yaşamının eşit değerde olduğunu iddia ederek birini diğerine tercih etmemektedir. Oysa, bütüncü yaklaşımlara göre kelaynak kuşunun kurtarılması öncelik taşımaktadır.⁹⁴ Çünkü bu yaklaşımlara göre bireyler gelip geçici fakat bütünler (ekosistemler, türler, popülasyonlar, ekosfer) süreklidir.⁹⁵ Bununla birlikte, bazı hayvanların sayısının artmasının ekosisteme zarar vermesi durumunda müdahale edilmesi bireyci haklar anlayışına göre yasaklanmıştır, oysa toprak etiği gibi

⁸⁹ Jean-Marc Neumann, “The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium Between Species”, *Animal Law Review, Lewis & Clark Law School*, c. 19, sy. 1 (2012), s. 92.

⁹⁰ La Fondation Droit Animal, “La Déclaration universelle des droits de l’animal”, (26.03.2023), <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-universelle-droits-de-lanimal/>.

⁹¹ Cengiz Koçhisarlıoğlu, Özlem Söğütlü Erişgin, “Hayvanın Hukuki Konumu”, c. 8, sy. Özel (2013), ss. 1697-98.

⁹² Serkan Köybaşı, “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - I”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, c. 7, sy. 13 (2018), ss. 123-24.

⁹³ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 163.

⁹⁴ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 164.

⁹⁵ Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 163.

yaklaşımlar bu gibi durumlarda avlanmaya izin vermekte ve hatta bunu gerekli bulmaktadır.⁹⁶⁹⁷

Aşırı bireyci bir yaklaşımın, bütünü korumak için yetersiz olacağı ifade edilmekte ve bireyci hayvan hakları yaklaşımının ekolojiye uygulanmasının yetersiz kalacağı belirtilmektedir.⁹⁸

Bunun yanı sıra, hayvan hakları öğretisinin, sadece bazı hayvanları koruma altına almakta ve “elit” bir kesim yarattığı ifade edilmekte; yalnızca duyarlı hayvanların ahlaki ilgi alanının içinde kaldığı belirtilmektedir. Buna göre, **John Rodman**’a göre Singer’ın öncülüğünü yaptığı yaklaşım insanmerkezciliğin yerine bir hayvanmerkezcilik (zoocentrism) yaratmakta, içsel değeri hala bazı türlerin tekelinde bırakmaktadır.⁹⁹

Ayrıca, hayvan hakları yaklaşımının çevre sorunlarını çözmek için getirdiği çözüm yetersiz kalmaktadır. Hayvan hakları savunucularına göre çevre sorunlarına sebep olan şeylerin başında hayvanların besin olarak tüketilmesi yatmaktadır, vejetaryen beslenme tarzının benimsenmesiyle bu sorunlar büyük oradan çözüme kavuşacaktır.¹⁰⁰ Ancak, toprak etiği savunucusu olan **J. Baird Callicott**, hayvan hakları savunucularının vejetaryenliğin daha verimli bir beslenme tarzı olduğu iddiasını ele alarak beslenme tarzının evrensel biçimde benimsenmesinin “büyük ihtimalle” çevresel felaketlere yol açacak kadar büyük bir nüfus artışına sebep olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰¹ Bununla birlikte evcilleştirilen hayvanların tam anlamıyla özgürleştirilmesi durumunda ne olacağı sorgulanmaktadır. Callicott’a göre bu hayvanlar ya hayatta kalamayacak ve aniden yok olacaklar, ya da vahşileşerek çevresine zarar vermeye başlayacak ya da bu hayvanlara bakan insanlar, bunların kesilmesini önlemekle

⁹⁶ Gary Varner, “Sentientism”, *A Companion to Environmental Philosophy*, thk. Dale Jamieson, Blackwell Publishers Ltd, 2001, s. 197.

⁹⁷ Burada belirtilmelidir ki hayvan hakları bu yaklaşımına sahip düşünürlerin de istisna olarak tanımladıkları durumlar mevcuttur. Ünder’in aktardığına göre, Regan, insan yaşamını farkında olmaksızın tehdit eden hayvanların öldürülebileceğini kabul etmekte, ancak onları avlama ve tuzağa düşürmenin haklı çıkarılamayacağını ifade etmektedir. Ünder, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, s. 178.

⁹⁸ John Rodman, “I. The Liberation of Nature?*”, *Inquiry*, c. 20, sy. 1-4 (1977), s. 89, doi:10.1080/00201747708601834.

⁹⁹ Rodman, “I. The Liberation of Nature?”, s. 91.

¹⁰⁰ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, ss. 263-73.

¹⁰¹ Varner, “Sentientism”, s. 197.

birlikte bakmaya devam edecek ve topluluğun ekolojik ayak izinin birdenbire düşmesi beklenecektir. Callicott'a göre bu hayvanların gelecek nesillerinin beslenmesini durdurmak bir çeşit ironi barındırmaktadır.¹⁰²

Hayvan hakları yaklaşımı pek çok eleştiriye maruz kalsa da hukuku ve etik tartışmaları etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Bu yaklaşımların gündeme getirdiği tartışmaları anlamlı bulmakla birlikte, çevre sorunlarının çözümünde yetersiz kaldıkları eleştirilerine katılmaktayız.

C. ALBERT SCHWEITZER

Bir diğer canlımerkezli etik savunusu ise **Albert Schweitzer** tarafından yapılmıştır. Schweitzer, yaşama saygı etiğini öncelikle kendinden yola çıkarak açıklamıştır. “*Ben; yaşamak isteyen yaşamların ortasında, yaşamak isteyen bir yaşamım*” demektedir.¹⁰³ Yaşama isteğinin kabul edilmesi, etik yaklaşımının temelini oluşturmaktadır, bunu reddeden felsefi düşüncelerin yanlış önermeler üzerine kurulduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁴ Yaşamın onaylanması, insanın düşüncesizce yaşamayı bırakması ve yaşamına doğru değeri verebilmek için saygıyla kendini adamaya başladığı ruhsal eylemdir.¹⁰⁵

“Aynı zamanda, düşünen bir varlık haline gelen insan, kendi yaşamına verdiği saygının aynısını yaşamak için her iradeye verme zorunluluğu hisseder. O diğer yaşamı kendi içinde deneyimler. O, yaşamı korumayı, yaşamı ilerletmeyi, gelişebilecek tüm yaşamı mümkün olan en yüksek değere ulaştırmayı iyi olarak kabul eder. Kötülüğü yaşamı mahveden, yaşamı bozan, gelişmeye muktedir yaşamı

¹⁰² Varner, “Sentientism”, s. 197.

¹⁰³ Albert Schweitzer, *Out of My Life and Thought*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998, s. 156. İfadenin Türkçe çevirisi için bkz. Murat Artuç, *Etik Çerçevesinde İklim Değişikliği ve Uyum*, İstanbul: Hiper Yayın, 2021, s. 171.

¹⁰⁴ Schweitzer, *Out of My Life and Thought*, s. 156.

¹⁰⁵ Schweitzer, *Out of My Life and Thought*, s. 157.

bastıran olarak görür. Bu, etiğin mutlak, temel ilkesidir ve düşüncenin temel bir önermesidir."¹⁰⁶

Yaşamın onaylanması, tam da bu noktada, yaşayan diğer canlılara da yönelmektedir. Egoist ve yalnızca insanın kendine yönelik bir tavır olmaktan çıkıp, diğerlerine nasıl davranılacağına temelini oluşturmaktadır. Diğerlerinin de yaşama ve yaşam olanaklarını geliştirme arayışında olacağına bilincinde olmak gerekmektedir. Bu sebeple kişi, kendi yaşama isteğine duyduğu saygıyı, diğer yaşam türleri için de duymalıdır. Schweitzer, etik sistemlerindeki en büyük eksiğin, sadece insan ve insan arasındaki ilişkiyi düzenlemesi olduğunu belirtmekte; bir insanın yalnızca yaşama onun için kutsal olduğunda -insanların yanı sıra bitkilerin ve hayvanların yaşamı- ve kendini yardıma ihtiyacı olan tüm bu yaşamlara adadığında etik olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁷

Yaşama saygı anlayışında hazır kurallar yoktur. İnsanlar olası en doğru biçimde diğer hayatlara saygı duymalı; bunu eyleme dökme noktasında kendi subjektif kararlarını vermelidir.¹⁰⁸ Burada önemli olan bir insanın yardım edebileceği tüm canlılara yardım etme zorunluluğuna itaat etmesi, duyduğu sempatiden veya canlının hissetme yetisinin olup olmadığından bağımsız olarak, yaşamın değerli ve kutsal olması sebebiyle zarar vermekten kaçınmasıdır.¹⁰⁹ Bu düşünce ile hareket eden bir insan; ağaçların yapraklarını koparmaz, böcekleri ezmez, hatta sıcak bir odada lamba altında çalışıyorsa, lambadan etkilenen bir böceğin kanatlarının yandığını görmektense pencereleri kapalı tutmayı ve boğucu bir hava solumayı tercih edecektir.¹¹⁰ Yaşama saygı, kendinden başkasını düşünmek ve buna göre hareket etmek anlamına gelmektedir.

¹⁰⁶ Schweitzer, *Out of My Life and Thought*, s. 157.

¹⁰⁷ Schweitzer, *Out of My Life and Thought*, ss. 157-58.

¹⁰⁸ Albert Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision: A Sourcebook*, ed. Predrag Cicovacki, Oxford: Oxford Univ. Press, 2009, s. 144.

¹⁰⁹ Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 138.

¹¹⁰ Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 138.

Bu saygı, Regan'ın etik anlayışının getirdiği, istisnası -neredeyse- olmayan bir yaşam güzellemesi değildir. Tam aksine, Schweitzer başka canlılara duyulan saygıdan dolayı, kimi zaman canlıları öldürme zorunluluğunun ortaya çıkabileceğini kabul etmektedir.¹¹¹ Örneğin yaşamı sürdürmek için başka bitki veya hayvanları yok ederek besin elde edilmesi veya kişinin kendi hayatını tehdit eden bakterinin toplu biçimde katlinin öznesi olabilmesi mümkündür.¹¹² Ancak bu, yaşama ilişkin her yıkımın ve yaşama verilen her zararın kötü olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.¹¹³ Her durumda yaşama zarar vermeden önce bunun gerekli olup olmadığının sorgulanmasının gerektiği, ne kadar etik kalılabileceğinin değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmekte ve bunun sonucu olarak vicdan azabının üstlenilmesini önermektedir.¹¹⁴ Bunun dışında, kaçınılmaz olanın ötesine önemsiz görünen şeylerde bile gidilmemesi gerektiğini söylemektedir.¹¹⁵ Örnek olarak, ineklerine yem olarak çiçekleri biçen bir çiftçiyi vermektedir, çiftçi bu iş için bin tane çiçeği koparması gerekmiş olsa dahi, yol üzerinde giderken gördüğü bir çiçeğin boynunu koparmamaya dikkat etmesi gerekmektedir.¹¹⁶

Yaşama saygı etiği, etiğin hayvanların da ötesine uzanmasını sağlamıştır. Bu anlamda oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Bütün canlıları etiğin kapsamına alması ve hiyerarşik bir düzen oluşturmaması sebebiyle acımerkezli etikten ayrılmış, bütün yaşam formlarının benzer bir değer taşıdığını ifade etmiştir. Bunun dışında istisnası olmayan bir sistem tanımlamamış olması ve zararlı yaşam formlarına karşı bir eylemde bulunulması gereken durumlarda etik açıdan hareketsiz kalınmasını öğütlememesiyle çevre sorunlarının çözümüne ilişkin daha gerçekçi bir bakış açısı sunduğu söylenebilecektir.

¹¹¹ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 267.

¹¹² Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 143.

¹¹³ Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 142.

¹¹⁴ Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 143.

¹¹⁵ Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 144.

¹¹⁶ Schweitzer, *Albert Schweitzer's Ethical Vision*, s. 144.

D. PAUL W. TAYLOR

Paul W. Taylor yaşam merkezlerini kapsayan etiğin geliştirilmesi noktasında Schweitzer'le benzer bir noktada bulunmaktadır. “Doğaya Saygı (Respect for Nature)” adını verdiği yaklaşım çerçevesinde, doğa ile olan mevcut ilişkinin insanın ilgi ve ihtiyaçlarından kaynaklanmasını eleştirmiş; doğadaki canlıların yalnızca Dünya'nın Yaşam Topluluğu'nun bir üyesi oldukları için bir değere sahip olduklarını belirtmiştir.¹¹⁷ Bu değer, insanlar açısından gerçek veya olası yararlılıklarından kaynaklanmadığını ifade etmiştir.¹¹⁸ Bu değer, onların doğasından kaynaklanmakta ve insanların amaçlarına giden yolda onlara araç olarak davranmanın yanlışlığını göstermektedir.¹¹⁹ Hayvan ve bitkileri korumak, kendi iyilikleri için teşvik edilmeli, insanlara saygı gösterildiği gibi onlara da saygı gösterilmelidir.¹²⁰

Canlıların kendi iyilikleri; onların birer yaşam merkezi olmaları, eylemlerden iyi ya da kötü bir şekilde etkilenebilmeleri yani yarar ya da zarar görebilmeleri sebebi ile sahip oldukları iyiliktir. Bu, canlının kendi iyiliğine ilişkin değerlendirme yapabilme yeteneğinden bağımsızdır.¹²¹ Bir canlının yaşamı için zararlı veya yararlı olabilecek şeylerin varlığı, o canlının “iyiliğini” açıklamak için yeterlidir. Taylor'a göre yaşayan herhangi bir varlığın iyiliğinden söz etmek anlamlıdır, bu iyilik nesnel bir iyilik olup biyoloji verilerinin doğruladığı bir sav, bilebileceğimiz bir şeydir.¹²² Organizmalar hakkında sahip olunan bilgiler arttıkça onlar için neyin iyi olduğunu, neyin olmadığına dair anlayış gelişmekte; artan bilgi ve anlayışsa bireysel bir canlı olmanın ne anlama geldiğine ilişkin bilinci yükseltmektedir.¹²³ Organizmanın tikelliğini ve yaşamın teleolojik merkezi olarak varlığını kavramaksa, yaşamı korumaya ve

¹¹⁷ Paul W. Taylor, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton University Press, 2011, ss. 11-13.

¹¹⁸ Taylor, *Respect for Nature*, s. 13.

¹¹⁹ Taylor, *Respect for Nature*, s. 13.

¹²⁰ Taylor, *Respect for Nature*, s. 13.

¹²¹ Paul W. Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, *Environmental Ethics*, c. 3, sy. 3 (1981), s. 198, doi:10.5840/enviroethics19813321.

¹²² Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 275.

¹²³ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, ss. 204-5.

organizmaların kendi iyiliğini kendine özgür bir şekilde gerçekleştirmek için çabalamayı beraberinde getirecektir.¹²⁴

Kendine özgü bir iyiliğin olması, insani özelliklerin bitkilere veya hayvanlara yakıştırılmasıyla ilgili değildir; yanlış bir biçimde insanbiçimlendirme yapılmasına gerek yoktur.¹²⁵ Kendine özgü bir iyiliğinin olması için canlının insani özelliklerini “okumaya” gerek yoktur, örneğin canlının bilince sahip olması gerekmez.¹²⁶ İnsani özelliklerin üstünlüğünün de reddi, Taylor’un düşüncesinde önemli bir yer kaplamaktadır.¹²⁷ İnsani özellikler -rasyonel düşünme, estetik yaratıcılık, otonomi ve self-determinasyon, ve ahlaki özgürlük- ancak insanlar için değerlidir; medeniyet ve kültürün korunması ve geliştirilmesi için gereklidir.¹²⁸ Hayvanların insanlara üstün olan pek çok özelliği vardır; örneğin çitanın hızı, kartalın görüşü, maymunun çevikliği...¹²⁹ Bu özellikler, onların bakış açısından bakıldığı zaman, kendi türlerinin iyiliklerini artırmaya yönelik özelliklerdir, bir çita insan gibi yavaş bir koşucu olması durumunda yaşamını sürdüremeyecektir.¹³⁰ İnsandışı bir noktadan bakıldığı zaman, insan özelliklerinin üstünlüğü reddedilecektir.¹³¹ Taylor’un düşüncesinde, insani özelliklerin üstünlüğünün reddinden önce her bir varlık, bilinçli olsun ya da olmasın, kendilerinin korunmasına ve esenliğine yönelik birleşik bir hedef odaklı faaliyetler sistemi olması anlamında, eşit derecede teleolojik yaşam merkezi olarak kabul edilmektedir.¹³²

İnsanlar, sahip oldukları özellikler sebebiyle üstün bir noktada konumlanmamakta ancak sahip oldukları özellikler -kısmen- insanları farklı bir noktaya yerleştirmektedir: “ahlaki faillik”. Ahlaki faillik, avantajlar sağlayan bir konum olmaktan öte etik sorumluluk yükleyen

¹²⁴ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 205.

¹²⁵ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 205.

¹²⁶ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 205.

¹²⁷ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 206.

¹²⁸ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 206.

¹²⁹ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 205.

¹³⁰ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 206.

¹³¹ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 206.

¹³² Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 205.

bir konumdur. Ahlaki fail, ahlaka uygun veya ahlaka aykırı hareket edebilen, görev ve sorumlulukları olabilen ve yaptıklarından sorumlu tutulabilen, bu kapasitelere sahip olan herhangi bir varlıktır.¹³³ Bu kapasiteler arasından en önemlileri şunlardır: Doğru ve yanlış ayırt edebilme becerisi, ahlaki tartışmalara dahil olabilme yani seçime açık çeşitli davranış biçimlerinin lehinde ve aleyhindeki ahlaki nedenleri dikkate alma ve tartma yeteneği, bu nedenlere dayalı olarak karar verme yeteneği, bu kararları uygulamak için gerekli kararlılığı ve iradeyi gösterme yeteneği, bunları yerine getirmediği için kendini başkalarına karşı sorumlu tutma kapasitesi. Bu yeteneklerin insan yetenekleri olduğu kolayca düşünülebilecekken, “insanların ahlaki fail olduğu” iddiası Taylor’a göre iki açıdan hatalı olacaktır: insanların tamamı ahlaki fail değildir ve insan olmayan ahlaki failer de yaşıyor olabilir.¹³⁴ Kaldı ki “ahlaki fail olmak” ile “ahlaki özne olmak” arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir, ahlaki failerin tamamı ahlaki özneyken, ahlaki özneler sınıfı çok daha geniştir.¹³⁵ Bunun sebebi, ahlaki öznelerin ahlaki fail olmak için gerekli niteliklere sahip olmasa dahi ahlaki failerin onlara karşı ahlaki olarak ödevler ve sorumluluklarının olmasıdır.¹³⁶ Çünkü bir varlığın değeri, sahip olduğu niteliklerle değil, kendi iyiliğinin olmasına dair bir içsel değerle açıklanmaktadır.¹³⁷ Bu, insanlara ilişkin olaylardan aşına olunan bir kuraldır, bir insanın değeri niteliklerinin varlığına veya eksikliğine göre belirlenmez.¹³⁸ Aynısı hayvan ve bitkiler için de geçerlidir.¹³⁹ Canlılar, kendilerine özgü iyilikleri olması sebebiyle bir eylemden iyi veya kötü bir şekilde etkilenebilirler ve bu sebeple onlara karşı doğru veya yanlış davranıştan bahsedebiliriz. Dolayısıyla, Taylor tüm canlı organizmaları ve bazı organizma gruplarını ahlaki özne olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁰ Taşlar, kum taneleri, su birikintileri, kar, ateş, buz, hava gibi cansızların ise

¹³³ Taylor, *Respect for Nature*, s. 14.

¹³⁴ Taylor, *Respect for Nature*, s. 14.

¹³⁵ Taylor, *Respect for Nature*, ss. 16-17.

¹³⁶ Taylor, *Respect for Nature*, s. 17.

¹³⁷ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 207.

¹³⁸ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 207.

¹³⁹ Taylor, “The Ethics of Respect for Nature”, s. 207.

¹⁴⁰ Taylor, *Respect for Nature*, s. 18.

kendi iyiliğinden bahsedilemeyeceği için ahlaki özne olarak kabul edilemeyecek, onlara karşı görev ve sorumluluklardan bahsedilemeyecektir. Ancak, örneğin bir ırmakta yaşayan balık ve diğer sucul organizmaları korumak için ırmağa belirli bir şekilde davranmak, onu kirletmeme yükümlülüğü söz konusu olmaktadır.¹⁴¹ Dolayısıyla, ahlaki faillerin cansız varlıklara karşı davranışlarının ahlaki değerlendirme açısından önem taşıması, ancak bu varlıklara karşı davranışların canlı varlıkların refahını etkilemesi durumunda olmaktadır.¹⁴²

Taylor'un canlı merkezli etiğine göre canlıların içsel değere sahip olduklarını kabul etmek doğaya saygı tavrını benimsemektir.¹⁴³ Bu tavırdan doğan dört genel ödev mevcuttur. Bunlar “kötülük yapmama (nonmaleficence)”, “karışmama (noninterference)”, “sadakat (fidelity)” ve “onarımcı adalet (restitutive justice)” kavramlarıdır.¹⁴⁴ Bu ödevler yalnızca ahlaki failleri ilgilendirmektedir, örneğin bir yırtıcının avladıklarına kötülük yapmama yükümlülüğü yoktur.¹⁴⁵ Kötülük yapmama ödevi olumsuz bir ödevdir, bir organizmaya zarar verebilecek herhangi bir davranıştan kaçınma ödevidir.¹⁴⁶ Organizmaların başına gelen ve varlıkların sebep olduğu kötülükleri önleme veya canlıların çekmekte olduğu acıyı azaltma yükümlülüğünü içermez.¹⁴⁷ Karışmama kuralı da kötülük yapmama ödevi gibi tamamen negatif bir ödevdir.¹⁴⁸ Genel olarak bireysel organizmaların veya canlı topluluklarının özgürlüklerine karışmamak ile alakalıdır.¹⁴⁹ Doğrudan veya direkt bir şekilde organizmaların, canlı topluluklarının, yabani hayvanların özgürlükleri kısıtlanmamalı; yaşam ortamlarında onların özgürlüklerini kısıtlayacak değişiklikler yapılmamalıdır.¹⁵⁰ Sadakat kuralı ise yalnızca el değmemiş doğal alanlarda yaşayan ve ahlaki faillerin eylemleri neticesinde aldatılabilme veya yanıltılabilme

¹⁴¹ Taylor, *Respect for Nature*, s. 18.

¹⁴² Taylor, *Respect for Nature*, s. 18.

¹⁴³ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 279.

¹⁴⁴ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 280.

¹⁴⁵ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 280.

¹⁴⁶ Taylor, *Respect for Nature*, s. 172.

¹⁴⁷ Taylor, *Respect for Nature*, s. 172.

¹⁴⁸ Taylor, *Respect for Nature*, s. 176.

¹⁴⁹ Taylor, *Respect for Nature*, s. 174.

¹⁵⁰ Taylor, *Respect for Nature*, s. 174.

olanağı bulunan hayvanlara uygulanmaktadır. Bu kural sınırlı bir alanı kapsasa da oldukça fazla ihlal edilmesi sebebiyle ayrıca ele alınmış; vahşi hayvanların ahlaki faillere duyduğu ve davranışlarından da anlaşılan güveni kötüye kullanmama, yanlış yönlendirmeme, hayvanın oluşturduğu beklentilere sadık kalma olarak tanımlanmıştır. Bu kuralın ihlalinin en belirgin ve yaygın örnekleri avlanma, tuzak kurma ve balıkçılıktır.¹⁵¹ Onarımcı adalet kuralıysa ahlaki özne ve ahlaki fail tarafından haksızlığa uğratıldığında, ahlaki bir fail ile özne arasındaki dengeyi yeniden kurma görevini yüklemektedir.¹⁵² Ahlaki fail bir eylemi ile geçerli ahlaki bir eylemi ihlal ettiğinde, bu ihlalin sorumluluğunu üstlenme görevi onarımcı adalet ilkesine ilişkindir. Kişi ve ahlaki özne arasında bozulmuş olan adalet terazinin yeniden dengelenmesi için zararın telafi edilmesi veya onarılması gerekmektedir.¹⁵³

Taylor'ın canlımerkezli etik yaklaşımı, her canlının eşit bir teleolojik yaşama merkezi olduğu ilkesinden hareket etmekte ve ahlaki öznelere çıkarlarını birbirine eşit tutmaktadır.¹⁵⁴ Dolayısıyla, insan çıkarının diğer varlıkların çıkarına doğrudan bir üstünlüğü yoktur. Bu tavır doğaya saygı tavrının bir karşılığıdır. Bu noktalarda insan-merkezli etikten ayrılmakta; içsel değere yaptığı vurgu ve tüm yaşam merkezlerini eşit derecede önemsemesi açısından da Singer ve Regan'ın etik anlayışından ayrılmaktadır. Schweitzer'le benzer bir bakış açısından yola çıksalar da Schweitzer, "Yaşama Saygı" anlayışı gereği ahlaki faillere pozitif edim yükümlülükleri yüklemekten kaçınmazken, Taylor Doğaya Saygı tavrında negatif edim yükümlülükleri ön planda olmakta, ancak kişinin kendi sebep olduğu zararları onarma konusunda pozitif bir edim yükümlülüğü tanımlamaktadır.

Yaşam merkezli etik anlayışların acı merkezli yaklaşımları oldukça dar bir şekilde etiğin alanını genişletmiştir. Schweitzer ve Taylor'ın etik anlayışı, doğrudan canlıları etiğin

¹⁵¹ Taylor, *Respect for Nature*, s. 179.

¹⁵² Taylor, *Respect for Nature*, s. 186.

¹⁵³ Taylor, *Respect for Nature*, s. 186.

¹⁵⁴ Taylor, "The Ethics of Respect for Nature", s. 9; Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 282.

merkezine oturtmakla canlımerkezli etik anlayışını oldukça genişletmiştir. Taylor'ın doğrudan cansız varlıklara karşı yükümlülük tanımlaması da üzerinde veya içinde yaşayan canlılara karşı olan yükümlülükler sebebiyle cansız varlıklara özenli davranmanın gerektiğine dair savı, bu etik anlayışını çevremerkezli etik anlayışa yaklaştırmıştır.

III. ÇEVREMERKEZLİ YAKLAŞIM

İnsanmerkezli yaklaşım, insanlara karşı etik davranma sorumluluğu olduğunu ifade ederken canlımerkezli etik bu sorumluluğa canlıları da dahil etmektedir. Çevremerkezli etik yaklaşım ise etiğin konusunu canlı olmayan doğal nesnelere (örneğin akarsular ve dağlar) ve ekolojik sistemlere doğru genişletmektedir.¹⁵⁵ Çevremerkezli yaklaşım bütüncül bir yaklaşımı hedeflemektedir.¹⁵⁶ Bu yaklaşıma göre, doğa bir bütün olarak ele alınmakta, insanlar da bu bütünlüğün bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Aldo Leopold'ün Toprak Etiği yaklaşımında bu durumu evrimsel bir gereklilik olarak alacak, Arne Naess ise geliştirmiş olduğu Derin Ekoloji yaklaşımında “Kendi” kavramını yeniden tanımlayarak insanın doğal dünyayla bir olduğunu hatırlatmaktadır.

A. ALDO LEOPOLD

Aldo Leopold, bir çevrebilimci olup, 1949 yılında yayınladığı “Bir Kum Yöresi Almanacağı” adlı kitabında çevreye dair gözlemlerinden, çevreye ilişkin duyduğu hayretlerden bahsetmiş; daha sonra çevre ile etik ilişkisine değinmiştir. Doğa yazını ekoloji bilimi ve etik ile birleştirmiştir.¹⁵⁷ Leopold'a göre toprak etiği, etiğin evrimindeki üçüncü aşamadır. İnsanın toprak ve doğadaki canlılar ile olan etkileşiminin etik çerçevesinde ele alınması bir gereklilik taşımaktadır:

¹⁵⁵ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 296.

¹⁵⁶ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 296.

¹⁵⁷ Ufuk Özdağ, *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Doğa Yazınında Leopold'cu Düşünce*, 2. Baskı Ankara: Ürün Yayınları, 2017, s. 31.

“Etik ilk başta bireyler arası ilişkileri ele aldı. Musa’nın On Emir’i bunun bir örneğidir. Etik alana daha sonra birey ile toplum arasındaki ilişkiler dahil oldu. Altın Kural bireyi topluma entegre etmeye çalışırken, demokrasi de toplumsal organizasyonu bireye entegre etmeye çalışıyor.

Ancak, insanın toprakla ve üzerinde yaşayan hayvanlar ve bitkilerle ilişkilerini ele alan bir etik hâlâ yoktur. Toprak, Odysseus’un hizmetçi kadınları gibi, hala bir mülk olarak görülmektedir. Toprakla olan ilişki hâlâ tümüyle ekonomiktir ve bu, insana yükümlülükler getiren değil, ayrıcalıklar sağlayan bir ilişkidir.

Etiğin, insanın çevresindeki bu üçüncü unsuru kapsayacak biçimde genişlemesi, kanıtları doğru değerlendiriyorsam, evrimsel bir olasılık ve ekolojik bir gerekliliktir.”¹⁵⁸

Leopold “topluluk kavramı” ile insanın doğa ile olan ilişkisinde benimsediği rolü tersine çevirmeye çalışmıştır. İnsan, doğayla olan ilişkisinde bir “fatih” rolünü benimsemiş, onu alt edilmesi gereken bir düşman olarak görmüştür.¹⁵⁹ İnsan, bir topluluğun bir üyesi olarak topluluğun diğer üyeleriyle rekabet edebilecektir; ancak her türlü etik topluluk üyeleri arasında bir iş birliğine sevk etmektedir. Toprak etiği ile bu topluluk kavramının “karalar, sular, bitki ve hayvanları, yani tüm toprağı kucaklayacak şekilde” genişlemiştir.¹⁶⁰ Bu durumda, insanın topluluk içindeki rolünü yeniden tanımlaması gerekmektedir. İnsan ve doğa bir topluluk içine tanımlandığı sürece, bir düşmana karşı verilen mücadele olarak ele alınamayacaktır. Bu ise insanın doğa karşısında takındığı “fatih” rolünün sona ermesi, topluluğun “sade bir üyesi ve vatandaşı” olarak tanımlanması anlamına gelmektedir. Tüm bunlar insana, bulunduğu topluluk içerisinde, topluluğun kendisine ve üyelerine saygı duyma yükümlülüğü getirmektedir. Artık doğayı sorumsuzca kullanıp, hesap vermeden her istediğini yapamayacaktır. Bu noktada,

¹⁵⁸ Aldo Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanığı ve Oradan Buradan Eskizler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 214.

¹⁵⁹ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanığı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 199.

¹⁶⁰ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanığı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 215.

insanın bu yeni rolünün “kaynakların değiştirilmesini, yönetilmesini ya da kullanılmasını” engellemediğini, ancak “onların varlıklarını sürdürme haklarını tasdiklediği” söylenebilecektir.¹⁶¹ İnsan, üyesi olduğu bu topluluktan yararlanabilecek ancak onu talan edemeyecektir.

Toplumsal açıdan toprak kullanımını yalnızca kişisel yarar eksenli olarak ele alınmaktadır.¹⁶² Toprağın kullanımında toprağın gördüğü veya görebileceği zarar toplumsal açıdan önem taşımamaktadır. Toprağa zarar veren kullanımların azaltılması adına ne bir yasa çıkarılmakta ne de toplumsal bilincin artması adına verilen eğitimlerde bu hususlardan bahsedilmektedir.¹⁶³ Leopold bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Biz çiftçiye kendi toprağını kurtarması için neyi yapabiliyorsa onu yapmasını söyledik, o da o kadarını yapabildi. Yüzde 75 eğimli arazisini ağaçlardan temizleyip orayı sığırları için otlığa dönüştüren, o yamacın taşının, toprağının, yağmur sularıyla sürüklenmesine neden olan bir çiftçi (başkaca bir uygunsuzluğu yoksa), hâlâ toplumun saygın bir üyesi olarak kabul görüyor.”¹⁶⁴

Toprağa karşı olan yükümlülüklerin kişisel çıkarlarla sınırlandırılması, ekolojik bilincin edinilmesinde olumsuz bir rol oynamaktadır. Leopold’e göre toprağın uygun kullanımı yalnızca ekonomik bir sorun olarak görülmemeli; her sorun bunun yanı sıra etik ve estetik doğruluğu açısından da incelenmelidir.¹⁶⁵ Bir eylem biyotik topluluğun bütünlüğünü, dengesini ve güzelliğini koruduğunda doğru, aksi takdirde yanlış bir eylem olarak görülmelidir.¹⁶⁶ Dolayısıyla, bütünlük içinde bir değerlendirmenin yapılması gerekmektedir. Bu bütün, kişisel çıkarlara bölündüğünde bir anlam ifade etmeyecek, uyumlu bir çevre yaklaşımı

¹⁶¹ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 215.

¹⁶² Artuç, *Etik Çerçevesinde İklim Değişikliği ve Uyum*, s. 170.

¹⁶³ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, ss. 219-20.

¹⁶⁴ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 220.

¹⁶⁵ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 234.

¹⁶⁶ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 234.

geliştirilemeyecektir. Dolayısıyla, toprak ele alınırken kişisel çıkarlar değil, “insanlardan toprağa doğru genişleyen” toplumsal bilinç rol oynamalıdır.¹⁶⁷

Bununla birlikte, Leopold’e göre toprakla etik bir ilişkinin kurulması toprağa “sevgi, saygı ve hayranlık” duyulmadan ve “toprağın değerini bilmeden” kurulabilmesi anlaşılır bir şey değildir.¹⁶⁸ Toprakla kurulan ilişki, modern dünyada ekonomik düzeyle sınırlı kalmakta ve toprağa bu ilişkideki rolüne göre değer verilmektedir. Bütünüyle ekonomik değere dayalı bir koruma anlayışı oldukça zayıf olacaktır çünkü Leopold’e göre, yeryüzü topluluğunun büyük bir kısmı ekonomik değere sahip değildir.¹⁶⁹ Ekonomik değeri düşük olan ağaçlar ormancılar tarafından saf dışı bırakılmakta, kuşların korunması için böceklerle mücadelede önemli bir yerlerinin olduğuna, dolayısıyla ekonomik değer taşıdıklarına ilişkin tezler üretilmek zorunda kalmaktadır.¹⁷⁰ Bu ilişkinin değiştirilmesi gerektiğini; toprakla ilgili sorunlarda ekonomik uygunluğun yanı sıra etik ve estetik olarak doğruluğunun da değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷¹ Kısacası, toprak etiğinden bahsedebilmek için toprakla kurulan ilişkinin değişmesi ve gelişmesinin gerektiği; ekonomik değer dışında toprağın “felsefi anlamda değeri”nin bilinebilmesi gerekmektedir.¹⁷²

Leopold, toprak etiğinden bahsederek canlıların dışındaki varlıklar için de etik bir yaklaşımdan bahsedebilmenin önünü açmıştır. Doğayla insanın ilişkisine değinmiş ve bu ilişkinin etik bir ilişkiye dönüşebilmesi için doğanın felsefi anlamda değerinin bilinmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Daha sonra “Derin Ekoloji” akımı bu ilişkiyi daha da derinlemesine sorgulayacak, insan ve doğa arasında mevcut ilişkiyi incelemeye alacaktır.

¹⁶⁷ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 220.

¹⁶⁸ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 233.

¹⁶⁹ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 221.

¹⁷⁰ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 222.

¹⁷¹ Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 234.

¹⁷² “Toprakla etik bir ilişkinin toprağa sevgi, saygı ve hayranlık duymadan ve toprağın değerini bilmeden olabileceği, benim için anlaşılır bir şey değil. Değerle tabii ki salt ekonomik değeri kastetmiyorum; felsefi anlamda değerden bahsediyorum.” Leopold, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, s. 234.

B. ARNE NAESS

Arne Naess, çevremerkezli bir etik yaklaşım geliştirmiş olup, “sığ ekoloji” ve “derin ekoloji” ayrımı yaparak diğer çevreci hareketlerden ayrılmayı amaçlamış ve yaptığı bu ayrım sebebiyle geliştirdiği akım “Derin Ekoloji” olarak adlandırılmıştır. Pek çok çevreci grubun yetersiz olduğunu düşünmekte, bunların gelişmiş endüstriyel toplumun mevcut kurumsallaşmış dünya görüşüne karşı çıkmakta başarısız olduklarını ifade etmektedir.¹⁷³ Naess’e göre sığ ekoloji yalnızca kaynakların kullanımı ve kirlilikle ilgilenmektedir ve asıl amacı gelişmiş ülkelerdeki insanların zarar görmesini engellemektir.¹⁷⁴ Bu yaklaşım doğayı, insanın yaşamını tehdit ettiği noktalarda korumayı amaçlamakta, insan merkezli bir yaklaşım sergilemektedir. Bu yaklaşıma karşı geliştirdiği “Derin Ekoloji” kavramını ise yedi ilkeyle açıklamıştır.

Derin ekoloji “doğanın içindeki insan” algısını reddederek daha ilişkisel bir algıyı kabul etmektedir.¹⁷⁵ A ve B arasındaki içsel ilişki öyledir ki bu ilişki olmadan A ve B aynı şeyler olamayacaktır.¹⁷⁶ Bu ilişkinin doğa ve insan arasında da geçerli olduğunu düşünmekte ve doğa olmadan insanın aynı şey olamayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla, insanın merkeze alındığı ve insanın çevresinde gelişen bir doğa tanımından ziyade, insanı insan yapan şeyin doğayla olan ilişkisi olduğunun farkına varılmalıdır. Bu ilişki sayesinde doğa, insanın çevresinde ve ona hizmet eden bir şey olmaktan uzaklaşıp insanı tanımlayan ve onu oluşturan bir şey haline gelmektedir. Bu noktada doğanın korunması, insanın korunmasıyla benzer bir anlama gelmektedir.

Naess’in düşüncesini oluşturan ikinci ilkeyse “biyosferik eşitlik” ilkesidir. Bu ilke ile tüm canlıların “içkin bir değere” ve “kendini gerçekleştirme düzeyinde eşitliğe” sahip oldukları

¹⁷³ Timothy W. Luke, “Deep Ecology: Living as if Nature Mattered: Devall and Sessions on Defending the Earth”, *Organization & Environment*, c. 15, sy. 2 (2002), s. 179.

¹⁷⁴ Arne Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, *Inquiry*, c. 16, sy. 1-4 (1973), s. 95, doi:10.1080/00201747308601682.

¹⁷⁵ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 95.

¹⁷⁶ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 95.

belirtilmektedir.¹⁷⁷ Ekoloji alanında çalışanlar için “eşit yaşam ve gelişim hakkının” sezgisel olarak net ve apaçık bir değer aksiyomu olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁸ Bu hakkın yalnızca insan merkezli olması “insanmerkezlilik (antroposentrizm)” olup insanların yaşam kalitesi için de olumsuz sonuçları vardır.¹⁷⁹ Bu ilke, tüm canlıların eşit derecede kendini gerçekleştirme hakkının olduğunu iddia etmekle birlikte; insanın ihtiyaçların hiçbir koşulda diğer canlıların ihtiyaçlarına üstün olamayacağı fikrini reddetmektedir.¹⁸⁰ Naess bu ilkeyi, “kural olarak” tanımlamıştır; zira istisnaları bulunmaktadır. İnsanın hayati olmayan ihtiyaçlarıyla insan dışındaki türlerin hayati ihtiyaçları arasında bir çatışma olması durumunda bunların karşılaştırılması gerektiğini ifade etmekte; “diğer canlılara gereksiz acı çektirme!” prensibinin önemli bir kılavuz olduğunu söylemektedir.¹⁸¹ Zorunluluk halinin tanımlanması gerektiğini, ancak bir piyasada talepleri karşılamamanın zorunluluk olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁸²

“Çeşitlilik” ve “simbiyoz” ilkeleri de bu ilkeyi takip etmektedir. Naess’e göre çeşitlilik hayatta kalma kapasitesini, yeni yaşam biçimlerinin şansını ve hayatın zenginliğini artırır. En güçlüünün hayatta kalması prensibinin, öldürme, sömürme ve baskılama yerine birlikte yaşama ve iş birliği yapma bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir. “Yaşa ve yaşat” ilkesi “Ya ben ya sen!” ilkesinden daha güçlü bir ekolojik ilkedir. Bu ilke, insan yaşamları, kültürleri, ekonomileri vb. için geçerli olduğu gibi diğer yaşam formları için de geçerlidir.¹⁸³

Derin ekoloji, sınıf karşıtı bir tutum sergilemektedir. İnsan yaşam tarzlarının çeşitliliği kısmen bazı grupların sömürsü ve baskısından kaynaklanmaktadır.¹⁸⁴ Sömüren, sömürülenden

¹⁷⁷ Orçun İmga, “Küreselleşen Çevresel Krize, Hakim Paradigma Dışı Bir Bakış Olarak Derin Ekolojik Yaklaşım”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (2006), s. 91.

¹⁷⁸ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 96.

¹⁷⁹ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 96.

¹⁸⁰ Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, çev. David Rothenberg, 1. bs., Cambridge University Press, 1989, ss. 170-71.

¹⁸¹ Naess, *Ecology, Community and Lifestyle*, s. 171.

¹⁸² Naess, *Ecology, Community and Lifestyle*, s. 171.

¹⁸³ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 96.

¹⁸⁴ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 96.

farklı bir hayat sürmektedir ve bu, ikisinin de kendini gerçekleştirmesini olumsuz etkilemektedir. Çeşitlilik ilkesi, yalnızca zorla engellenen veya kısıtlanan belirli tutum veya davranışlardan kaynaklanan farklılıkları kapsamaz. Biyosferik/ekolojik eşitlik ve simbiyoz aynı sınıfsız tavrı desteklemektedir.¹⁸⁵ Ekolojik tavır, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki çatışmalar da dahil olmak üzere, sınıfsız tavrın genişletilmesinden yanadır.¹⁸⁶

Kirlilik ve kaynakların tükenmesi noktasında da daha geniş bir bakış açısıyla bakılmasını önermektedir. Yalnızca bunlara odaklanarak daha büyük kötülöklere kapı aralamak istenmemektedir, örneğin kirliliği önleyici cihazlar hayat pahalılığını artırıyorsa sınıf farklılıklarını da artıracaktır. Derin ekolojiye ilişkin bu prensibin, derin ekolojinin diğer prensipleriyle birlikte düşünölmesi gerekmektedir. Ekolojistler de sığ ekolojiye değil, derin ekolojiye hizmet etmelidir.¹⁸⁷

Altıncı ilke “*karişıklık yerine karmaşıklık*” ilkesi olarak adlandırılmıştır.¹⁸⁸ Organizmalar, yaşam tarzları ve genel olarak biyosferdeki etkileşimler, ekolojistleri şaşkırtan derecede karmaşıklık sergilerler. Böylesi bir karmaşıklık, daha geniş sistemler halinde düşünmeyi kaçınılmaz kılar. Ayrıca biyosferik ilişkilere ve dolayısıyla müdahalelerin sonuçlarına ilişkin *insan cehaletinin* keskin ve istikrarlı bir algısını sunar. Bu prensip insanlara uygulandığı zaman işlerin parçalanmasını değil, iş bölümünü destekleyecektir, kişinin yalnızca tepkisel durumda kalmayacağı, bütünüyle aktif olacağı eylemler tercih edilecektir.¹⁸⁹ Derin ekoloji karmaşık ekonomileri, bütünlüştik bir yaşam araçları çeşitliliğini destekler. (Endüstriyel ve tarımsal faaliyet, entelektüel ve kol emeği, uzmanlaşmış ve uzmanlaşmamış meslekler, kentsel ve kentsel olmayan faaliyetler, şehirde çalışma ve doğada dinlenme ile şehirde eğlence ve doğada

¹⁸⁵ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 96.

¹⁸⁶ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 97.

¹⁸⁷ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 97.

¹⁸⁸ “Complexity, not complication” Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 97. Artuç, *Etik Çerçevesinde İklim Değişikliği ve Uyum*, s. 176. çevirisi tercih edilmiştir.

¹⁸⁹ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 97.

çalışma kombinasyonları...)¹⁹⁰ Derin ekoloji yumuşak bir tekniği, ihtimallerin daha fazla netleştirilmesini tercih etmekte; yaşayan gelenekleri ve en önemlisi cehaletimize karşı hassas olunmasını önermektedir. Ekolojik olarak sorumlu politikaların uygulanması, bu yüzyılda teknik beceri ve buluşta büyük bir büyümeyi gerektirmektedir. Bu büyüme yeni yönlerde olmalıdır: ulus devletin araştırma organları tarafından tutarlı ve özgürce desteklenmeyen yönlerde.¹⁹¹

Son olarak yerel özerklik ve merkezlesizleşme prensibi, derin ekolojiye yön vermektedir. Bir yaşam biçiminin kırılabilirliği, bu biçimin ekolojik bir denge elde ettiği yerel bölgenin dışından, uzaktan gelen etkilerin ağırlığıyla kabaca orantılıdır, buysa yerel özerkliği ve maddi ve zihinsel kendine yeterliği güçlendirme çabalarına destek vermektedir. Kirlilik sorunları da aslında bu noktaya doğru yönlendirmektedir çünkü artan yerel özerklik, diğer faktörler sabit tutulduğunda enerji tüketimini azaltacaktır. Hiyerarşik karar zincirlerindeki bağlantıların sayısının azalmasıyla da yerel özerklik güçlendirilebilir. Hiyerarşik karar alma zincirleri çok uzunsa, yerel çıkarların hattan çıkarılması dahi söz konusu olabilir.¹⁹²

Arne Naess, derin ekolojiye ilişkin ilkeleri bu şekilde sıralamaktadır. Bu ilkeler birlikte değerlendirildiğinde derin ekolojinin sığ ekolojiden çok farklı olduğu görülebilecektir. Tüm bu ilkeler yalnızca ekoloji bilimiyle ilgili değildir; siyaset bilimi, ekonomi vb. disiplinlere ilişkin çözümleri de içermektedir. Tüm bu alanlara dair geniş bir bakış açısı edinilmezse, yalnızca kirlilik ve kaynakların tüketimine odaklanılması beraberinde pek çok sorunu da getirebilecektir. Dolayısıyla Naess çevre sorunlarına çok daha geniş bir bakış açısıyla bakmayı, çok daha kompleks sorunlarla uğraşmayı önermektedir. Naess, bununla birlikte çevre hareketlerinin ekolojik olmaktan çok ekofelsefi (ecophilosophical) olduğunu ifade etmektedir, çünkü ekoloji daha bilimsel metotların kullanılmasını gerektiren sınırlı bir bilimdir oysa felsefe, esaslar

¹⁹⁰ Naess, "The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*", ss. 97-98.

¹⁹¹ Naess, "The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*", s. 98.

¹⁹² Naess, "The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*", s. 98.

üzerine tartışmayı olanaklı kılmaktadır.¹⁹³ Ekolojik denge ve uyumu ifade etmek içinse, bilgelik anlamına gelen *sofi* (*sophia*) ile *ekolojiyi* birleştirerek “*ekosofi*” kelimesini kullanmaktadır. Bir ekosofinin detayları, yalnızca kirlilik ve kaynak kullanımıyla ilgili olgular değil, değer öncelikleri sebebiyle de farklı görünüşleri olacağını ifade etmektedir.¹⁹⁴

Naess’in düşüncesinde önemli olan bir kavram ise “Kendini gerçekleştirme” kavramıdır. Naess, kendilik kavramını, Gandhi ve Zen Budizminden aldığı tanımlarla kullanmaktadır.¹⁹⁵ Herkeste iki “benlik” olduğunu ifade etmez.¹⁹⁶ Küçük harfle kendi (*self*) kelimesi bir anlamda dar bir benliği yani egoyu ifade ediyorken, daha geniş anlamda bir Kendi (*Self*) ifadesi daha üstün ve evrensel bir gerçekliği -*atman*’ı- ifade etmektedir.¹⁹⁷ Daha geniş anlamdaki Kendi kavramıyla yaşayan her varlığın birbiriyle yakından ilgili olduğunu ve bu yakınlığın özdeşleşme kapasitesini takip ettiğini ve bunun doğal sonucu olarak şiddetsizlik halinin ortaya çıktığı söylenebilecektir.¹⁹⁸ Bu anlamda, Naess’in kendini gerçekleştirme tanımı, dar anlamda kendi kavramına ilişkin hazların tatmini değil, büyük harfle Kendi olabilme sürecine ilişkindir. Derin ekoloji için asıl “kendi” kavramı doğal dünyayla bir olan bir kendi kavramıdır.¹⁹⁹ Kendini gerçekleştirme ise doğal dünyanın başka parçalarıyla insan arasında kesin bir varlıkbilimsel (ontolojik) ayırım olmadığını anlaşılmasına ilişkindir.²⁰⁰ Eğer kendi kavramı, diğer yaşamları da içeriyorsa diğer yaşam formlarına ilgi duymak için ahlaki bir teşvike gerek duyulmayacaktır; kendini imha edici eğilimler ya da kendinden nefret etme gibi nevrozlara sahip olunmadığı varsayıldığında birinin kendisiyle, herhangi bir ahlaki baskı hissetmeden de ilgilenebilmesi

¹⁹³ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 99.

¹⁹⁴ Naess, “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, s. 99.

¹⁹⁵ Arne Naess, “Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World”, *The Trumpeter*, c. 4, sy. 3 (1987), s. 39. Naess, “Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World”, s. 42.

¹⁹⁶ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 423.

¹⁹⁷ Naess, “Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World”, s. 39.

¹⁹⁸ Naess, “Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World”, s. 39.

¹⁹⁹ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 423.

²⁰⁰ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 423.

mümkündür.²⁰¹ Bu kavram, doğayla ilgilenmenin veya ona zarar vermenin ahlaki gerekliliklerin ötesinde bir noktada olduğunu belirtmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Naess'ten sonra **George Devall** ve **Bill Sessions** derin ekoloji akımına ilişkin eserler vermişlerdir. Naess'in kendini gerçekleştirme kavramından yola çıkarak kişinin kendini gerçekleştirmesini “insan olmayan doğa” ile kurdukları ilişki ile tanımlamışlardır. Kendileri ile yeryüzü topluluğu veya insan/gezegen ile aralarındaki değişmez bağı anlayan olgun insanların gelişimini desteklediklerini ifade etmişlerdir.²⁰² Bunun için psikososyal gelişim teorilerinden yararlanmışlardır.²⁰³ Sigmund Freud, Carl Jung, Jean Piaget, Karen Horney, Erik Erikson, Erich Fromm ve C. Wright Mills gibi isimlerin çalışmalarından yararlanmış; Edith Cobb ve Joseph Pearce'nin çocuklar ve onların insan olmayan doğa ile ilişkisine özel önem verdiklerini söylemişlerdir.²⁰⁴ Psikososyal gelişim teorilerinin önemli anlayışlar kazandırdığını söylemiş ancak bu teorilerde “doğa”nın çoğunlukla eksik olduğundan bahsetmişlerdir.²⁰⁵ Buna karşılık, psikolog ve sosyologların güncel çalışmalarında kişisel gelişim için yaban hayatının ve diğer doğal oluşumların keşfedilmeye başlandığını ifade etmişlerdir.²⁰⁶ Kendilerinin asıl amaçlarının insanların ekolojik bilinçlerini ve olgunluklarını tam anlamıyla geliştirmek olduğunu ifade etmişlerdir.²⁰⁷

Bu gelişimi sağlayabilmek için kimi önerilerde ve eleştirilerde bulunmuşlardır. Birinci olarak baskın dünya görüşü çerçevesinde verilen eğitimi eleştirmiş, eğitimin gençleri fazlasıyla sömürücü, ekolojik olarak korkunç teknoloji toplumundaki kariyerleri için hazırladığını ifade etmiş, eğitim kurumunun teknolojik dünya görüşünün prosedürleri ve değerleriyle zehirlendiğini eklemişlerdir.²⁰⁸ İkinci olarak eğitim sisteminin, medyanın, egoist kültürel

²⁰¹ Naess, “Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World”, s. 39.

²⁰² Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 180.

²⁰³ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 180.

²⁰⁴ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 180.

²⁰⁵ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 180.

²⁰⁶ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 181.

²⁰⁷ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 181.

²⁰⁸ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, ss. 182-83.

kahramanların etkisinden kurtulursak, kendi tanımlarıyla daha “olgun” bir insan olmanın doğal sürecinin başlayacağını ifade etmiş, olgunluğu geliştirmenin yollarından bahsetmişlerdir.²⁰⁹ Bunun için doğayla kurulan bağ büyük bir önem taşımaktadır. “Uygun bir tavırla” yapılan balıkçılık, av, sörf, güneşlenmek, kano sporu, yelkencilik, dağ tırmanışı, yelken kanat sporu, kayak, koşma, bisiklet ve kuş izleme gibi aktivitelerin ekolojik bilinci artırabileceğinden bahsetmişlerdir.²¹⁰

Tüm bu yollar, olgunluğu artırmak ve kişisel gelişimi sağlamak için önerilmiştir. Bu noktada kişisel gelişim, yine Naess’in “Kendi” kavramına atıfla tanımlanmakta, insan ve doğa arasındaki ikilik ortadan kaldırılmak istenmektedir.²¹¹ Devall ve Sessions’a göre bu ikilik insanmerkezli düşünmeyi ortaya çıkarmaktadır ve ilkel zihinde bu keskin ikilik mevcut değildir.²¹² Derin ekoloji, “taş devrine dönmeyi” amaçlamamakta ancak ilkel zihnin ve geleneklerden ilham almayı amaçlamaktadır.²¹³ Tarihi incelediklerinde Batı kültürünün yıllardır “tahakküm” fikriyle yakından ilişkili olduğunu görmüşlerdir: insanın insan olmayan doğaya tahakkümü, erilin dişile tahakkümü, zengin ve güçlü olanın fakire kurduğu tahakküm, Batı’nın Batı dışındaki kültürlere kurduğu tahakküm...²¹⁴ Derin ekoloji bu hatalı ve tehlikeli illüzyonları ortadan kaldırmaya imkan tanımaktadır.²¹⁵ İnsanı diğerlerinden ayıran bu hatalı düşünüş tarzını ortadan kaldırmayı ve birlik içinde olduğunun anlaşılması istenmektedir. Besleyici ve üstünlük kurma çabası içinde olmayan bir toplumun “bütün bir insan” olmaya yardımcı olabileceğini ifade etmiş, doğa ile olan bağın altını çizerek “herkes kurtulana kadar hiç kimse kurtulmamıştır.” demişlerdir. Buradaki kimseler, bir insan olabileceği gibi bütün

²⁰⁹ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 187.

²¹⁰ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 188.

²¹¹ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 67.

²¹² Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 97.

²¹³ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 97.

²¹⁴ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 66.

²¹⁵ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 66.

insanlık, balinalar, boz ayılar, bütün yağmur ormanı ekosistemi, doğar ve nehirler, topraktaki en küçük mikrop ve benzeri olabilecektir.²¹⁶

Naess'ten aldıkları kendini gerçekleştirme kavramıyla birlikte biyosentrik eşitlik kavramı da Devall ve Sessions'a göre önem taşımaktadır. Biyosentrik eşitlik, yaşamak ve gelişmek için eşit hakka sahip olmak ve kendi bireysel formuna ulaşmak için "kendini gerçekleştirme"den "Kendini gerçekleştirmeye" doğru açılmaktır.²¹⁷ Biyosentrik eşitlik, Aldo Leopold'un da dediği gibi "insanların biyotik topluluğun kralı veya efendisi değil, sade bir vatandaşı" olduğuna ilişkin bir duyumdur.²¹⁸ Ayrıca, doğanın kalanına zarar verdiğimizde kendimize zarar verdiğimiz anlamakla ilgilidir. Bu ilkenin pratik uygulaması ise etraftaki türlere ve Dünya'ya maksimum değil, minimum etki yaratacak şekilde yaşamaktır. Teknokratik ve endüstriyel toplumlarda sahte ihtiyaçlar ve yıkıcı istekler yaratmaya ve bu şekilde üretim ve tüketimi artırmaya yönelik artan bir propaganda mevcuttur. Yazarlara göre bu propaganda ruhsal gelişmeyi ve olgunluk kazanmayı engellemektedir.²¹⁹

Devall ve Sessions, mevcut krize sebebiyet verenin baskın dünya görüşü olduğunu ifade etmişlerdir. Baskın dünya görüşü, dünya üzerinde hakimiyet/üstünlük kurmayı amaçlarken, derin ekoloji doğa ile uyum içerisinde var olmayı öncelemektedir. Baskın dünya görüşü doğal çevreyi insanlar için birer kaynak olarak görmekteyken derin ekoloji bütün doğanın özsel değere sahip olduğunu ve biyolojik türler arasında bir eşitliğin olduğunu ifade etmektedir. Baskın dünya görüşü büyüyen insan nüfusu için materyal ve ekonomik büyüme amaçlamaktadır buna karşılık derin ekoloji maddi ihtiyaçların kendini gerçekleştirme hedefine hizmet etmesini beklemektedir.²²⁰ Baskın dünya görüşü kaynak rezervlerinde bolluğun olduğuna inanmaktadır buna karşılık derin ekoloji dünyanın sunabileceklerinin sınırlı olduğunu

²¹⁶ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 67.

²¹⁷ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 67.

²¹⁸ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 68.

²¹⁹ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 68.

²²⁰ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 69.

kabul etmektedir.²²¹ Baskın dünya görüşü yüksek teknolojik gelişimi ve çözümleri amaçlarken derin ekoloji uygun bir teknolojiyi, üstünlük kurmayı amaçlamayan bilimi önemsemektedir. Baskın dünya görüşünde tüketim kültürü öne çıkarken derin ekoloji de yeteri kadarla yetinmek ve geri dönüşüm desteklenmektedir. Ulusal ve merkezileşmiş bir toplumu gerektirirken derin ekoloji azınlık geleneğini ve biyo-bölgeciliği desteklemektedir.²²²

Derin ekoloji akımına baktığımızda, Leopold'un Toprak Etiği'ni genişlettiğini ve sistem eleştirisini de yaklaşıma dahil ettiğini görmekteyiz. Çevreye verilen özsel değer, her iki görüşte de mevcut olmakla birlikte, çevrenin etik anlamda ele alınabilmesinin temelini oluşturmaktadır. Çevrenin korunması insan için değil, çevrenin taşıdığı bu özsel değer sebebiyle önem taşımaktadır. İnsanın dünyadaki konumu sorgulanmakta ve her şeye hakkı olduğunu sandığı "efendi"lik koltuğundan indirilmeye çalışılmaktadır. Ancak bununla birlikte doğa, müdahale edilemeyecek veya kendisinden yararlanılamayacak bir koruma alanı olarak da ele alınmamıştır. İhtiyaçlar çerçevesinde, tıpkı doğanın kendi kanunlarında da olduğu üzere, doğadan yararlanılabilecek ancak bu ihtiyaçların mevcut kapitalist dünya görüşünün "sınırsız istekler ve sınırlı kaynaklar" çelişkisinden kurtarılarak, yalnızca gerçek ihtiyaçlara yönelik olması sağlanmalıdır. Bu ise ekolojik bilincin gelişmesiyle insanın doğadan farklı, ondan keskin bir biçimde ayrılan bir yaşam formu olmadığını anlaması ile mümkün olacaktır.

Derin ekoloji akımı, bu bağlamda yaptığı etik özne tanımıyla, çevreyle kurulabilecek etik bir ilişkiyi temellendirmesiyle oldukça önemli bir yaklaşım geliştirmiştir. Bununla birlikte, içinde bulunulan sistemin okumasını yaparak krizleri çözüme noktasında da gerçekçi bir bakış açısı getirmiştir. Sığ ekoloji olarak adlandırdığı yaklaşımlardan farklı olarak, dünyanın içinde bulunduğu gerçekliği gözden kaçırmamış, sınıfsal eşitsizlikleri de gözeterek gerçekçi bir çevre etiği yaklaşımının, düşük gelirli bireyler için fazladan ekonomik yük getirmemesi gerektiğinin altı

²²¹ Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 69.

²²² Devall, Sessions, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, s. 69.

izilmiştir. Bu bağlamda derin ekoloji yaklaşımı, iklim adaleti kavramıyla oldukça benzerlik göstermektedir.

Bir diğer benzer nokta ise tahakküme karşı çıkma noktasındadır. İklım değişikliği halihazırda var olan eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Etkisi gelişmiş ülkelerden çok gelişmemiş olanlarda hissedilmekte ve refah seviyesinin yüksek olmaması sebebiyle bu ülkeler uyum maliyetlerini karşılayamamaktadır. Sınıfsal eşitsizlik sebebiyle gelişmiş ülkeler içinde dahi düşük gelir grubu iklim değişikliğinin zararlı etkilerine daha fazla maruz kalmakta, gelişmemiş ülkelerde de daha büyük refah seviyesine sahip olan gruplar bu krizi etkilerini hafifletebilmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği sebebiyle kadınlar iklim değişikliğinden erkeklere nazaran daha büyük zarar görmekte, mobiliteeri erkekler kadar yüksek olmadığından zararlı etkilerden kaçmaları daha düşük olasılıktadır. Derin ekoloji, tüm bu eşitsizlikleri dile getirmekte ve zenginin fakire, erilin dişile tahakkümüne karşı çıkmakta; bunun yanı sıra insanın doğaya tahakkümünü de görünür kılmaktadır. Bu bağlamda derin ekoloji, iklim krizine uygun ve adil bir bakış açısı sunmaktadır. İklım adaleti kavramının genişletilmesi açısından uygun bir temel sağlamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE İKLİM ADALETİ

I. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ NEDİR?

İklim, belirli bir zaman diliminde bir yerde görülen sıcaklık, basınç, nem gibi değişkenlerin değişkenliği ve istatistiksel ortalaması olarak tanımlanmaktadır.²²³ İklim değişikliği, hava sıcaklıklarında ve hava koşullarında uzun süreli değişimin gerçekleşmesidir.²²⁴ İklim değişikliğine tam olarak neyin etki ettiği bilinmemekle birlikte, iklimbilimciler olası bazı sebeplerden bahsetmişlerdir.

Doğal etkilerden bahsetmek gerekirse, Sırp gökbilimci **Milutin Milankoviç**'in teorisinden bahsetmek gerekecektir. Milankoviç'e göre dünyanın aldığı güneş ışıması yörünge dışmerkezliği, Dünya'nın ekseninin eğikliği ve Dünya dönme ekseninin deviniminin gösterdiği değişikliklerden dolayı, belirli dönemlerde farklılık gösterebilmekte bu ise iklimin çeşitli dönemlerde değişmesine sebep olabilmektedir.²²⁵ İklimbilimcilere göre Milankoviç'in teorisi Buzul Çağı döngülerinin nedenini büyük ölçüde açıklamaktadır.²²⁶ Yine bu modelleme kullanılarak gelecekte bir buzul çağının yaşanıp yaşanmayacağı hesaplanabilmekle birlikte, insan kaynaklı CO2 artışının buzul döngülerinin doğal seyrini birkaç bin yıl kadar erteleyebileceği düşünülmektedir.²²⁷ Milankoviç Döngülerinin yanı sıra, gökbilimince geçmişteki buzul dönemlerini açıklamak için anakaraların yer değiştirmesi, levha tektoniği, yanardağ faaliyetleri ve güneş etkinlikleri de iklim değişikliğine etki edebilecek doğal faktörler

²²³ Baran Bozoğlu, *21. Yüzyılda İklim Krizi, Paris Anlaşması ve İklim Değişikliğine Uyum*, Ankara: Dorlion Yayınları, 2019, s. 35.

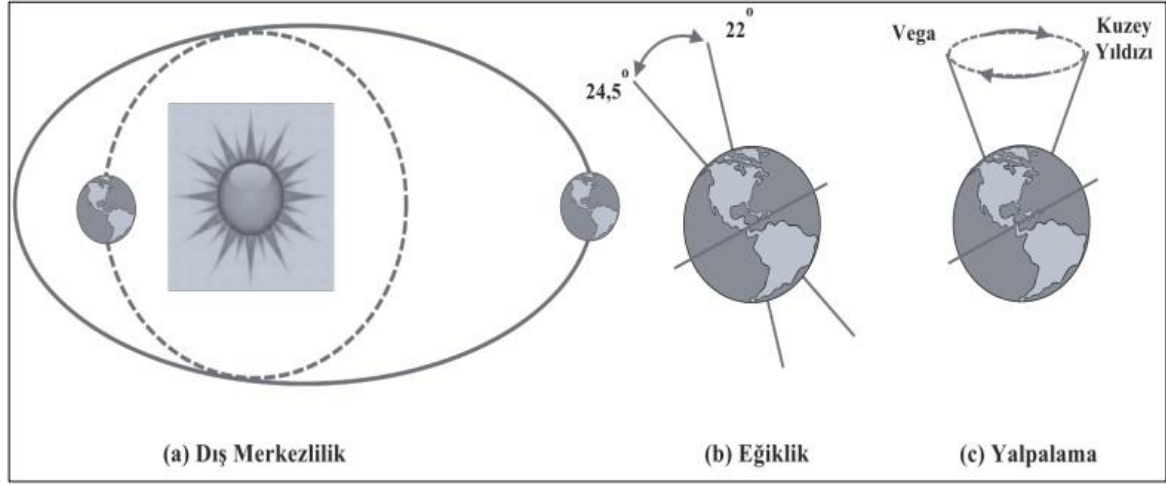
²²⁴ UN, "What Is Climate Change?", *United Nations Climate Action*, (20.12.2022), <https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>.

²²⁵ Reşat Uzman, *Küresel Isınma ve İklim Değişikliği: İnsanlığı Bekleyen Büyük Felaket mi?*, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2007, s. 35.

²²⁶ Stefan Rahmstorf, Hans Joachim Schellnhuber, *İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü*, İstanbul: Runik Kitap, 2020, s. 23.

²²⁷ Rahmstorf, Schellnhuber, *İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü*, ss. 24-25.

arasında sayılmaktadır.²²⁸ Bununla birlikte, iklime etki ettiği bilinen önemli bir faktör daha vardır: sera etkisi.

Şekil 1: Milankoviç Döngüleri²²⁹

Sera etkisi, doğal bir etken olup dünyanın yaşama elverişli olmasını sağlayan bir etkidir. Sera etkisi, atmosferdeki su buharı ve diğer sera gazlarının (karbondioksit, metan gibi) uzun dalga radyasyonlarını atmosferde hapsederek dünyanın sıcak ve yaşama elverişli derecelerde kalmasını sağlamasıdır.²³⁰ Fransız bilim insanı **Joseph Fourier** tarafından keşfedilen bu etki olmasaydı, gün ışığının geçici olarak kesildiği gece vakitlerinde daha fazla ısı kaybı olmalı, Dünya daha fazla soğumalı, gece ve gündüz arasında daha büyük sıcaklık farkları olmalıydı. Bu etki olmasaydı küresel ortalama sıcaklık -15 santigrat derece olması gerekirken, Dünya'yı yaşama elverişli bir sıcaklık olan ortalama +15 derecede tutan şey, sera etkisidir.²³¹ Sera etkisini gerçekleştirenin ne olduğu ise İrlandalı bilim adamı **John Tyndall** tarafından keşfedilmiştir. Tyndall, tüpün içinde yapay bir gökyüzü yaratarak sera etkisini sağlayanın neler olduğunu

²²⁸ Uzmen, *Küresel Isınma ve İklim Değişikliği: İnsanlığı Bekleyen Büyük Felaket mi?*, ss. 41-43.

²²⁹ Mutlu Tüzer, Seyhun Doğan, "İklim Değişikliğinin Bilimsel Temelleri", *Social Sciences Research Journal*, c. 10, sy. 3 (2021), s. 647.

²³⁰ TBMM, "Küresel İklim Değişikliğinin Etkilerinin En Aza İndirilmesi, Kuraklıkla Mücadele Ve Su Kaynaklarının Verimli Kullanılması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu", Meclis Araştırması Raporu, 2021, s. 174, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss300.pdf>.

²³¹ Gabrielle Walker, Sir David King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınmayla Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009, s. 27.

bulmaya çalışıldığında atmosferdeki su buharı, karbondioksit, metan ve diğer sera gazlarının, Dünya yüzeyinden yansıyan kızılaltı ışımının bir bölümünü tuttuğunu görmüştür.²³² Bu etki, sera etkisi olarak adlandırılmakta ve Dünya'nın yaşama elverişli bir yer olmasına hizmet etmektedir.

Sera gazları, Kyoto Protokolü'nde Karbondioksit (CO₂), Metan(CH₄), Nitröz Oksit(N₂O), Hidrofluorokarbonlar (HFCs), Perfluorokarbonlar (PFCs), Kükürt Heksaflorür (SF₆) olarak tanımlanmıştır.²³³ Protokol ile bu gazların salınımı denetim altına alınmıştır. Ancak bununla birlikte, Kloroflorokarbonlar (CFC) da sera gazı olarak kabul edilmekte ve sera etkisine büyük bir etkide bulunmasının yanı sıra ozon tabakasının da incelmeye sebep olmaktadır.²³⁴ Sera gazlarının hepsinin etkisi aynı değildir. 100 yıllık bir dönemde karbondioksitle kıyaslandığında, metan gazı 28, diazot monoksit 265, kloroflorokarbonlar ise 5000 kat daha etkili sera gazlarıdır.²³⁵ Ancak atmosferde metan gazına oranlar 170 kat daha fazla karbondioksit gazı bulunmaktadır.

Atmosferdeki karbondioksit gazının ölçümü, **Charles Keeling**'in geliştirdiği bir metotla, 1958'den bu yana ölçülmektedir. Bu ölçümlerin yansıdığı grafik "Keeling eğrisi" olarak adlandırılmaktadır.²³⁶ Keeling eğrisine göre, Dünyada biriken toplam CO₂ miktarı lineer bir şekilde artmaktadır.²³⁷ Ölçüm için birim olarak "milyonda bir birim" anlamına gelen (ppm) kullanılmakta, bir ppm %0,0001'e eşit kabul edilmektedir.²³⁸ Güncel ölçümlere göre, atmosferde 420 ppm karbondioksit gazı bulunmaktadır.²³⁹ Bu miktar Stern raporuna göre her

²³² Walker, King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınmayla Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, s. 28.

²³³ UNFCCC, "Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change.", c. FCCC/CP/1997/L.7/Add.1 § (1997), blm. blm. Annex-A, <https://unfccc.int/documents/2409>.

²³⁴ Murat Türkeş, "Küresel iklim değişikliği nedir? Temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen değişiklikler", *İklim Değişikliği ve Çevre*, c. 1, sy. 1 (2008), s. 31.

²³⁵ Levent Kurnaz, *Son Buzul Erimeden: İklim Değişikliği Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, İstanbul: Doğan Kitap, 2022, s. 156.

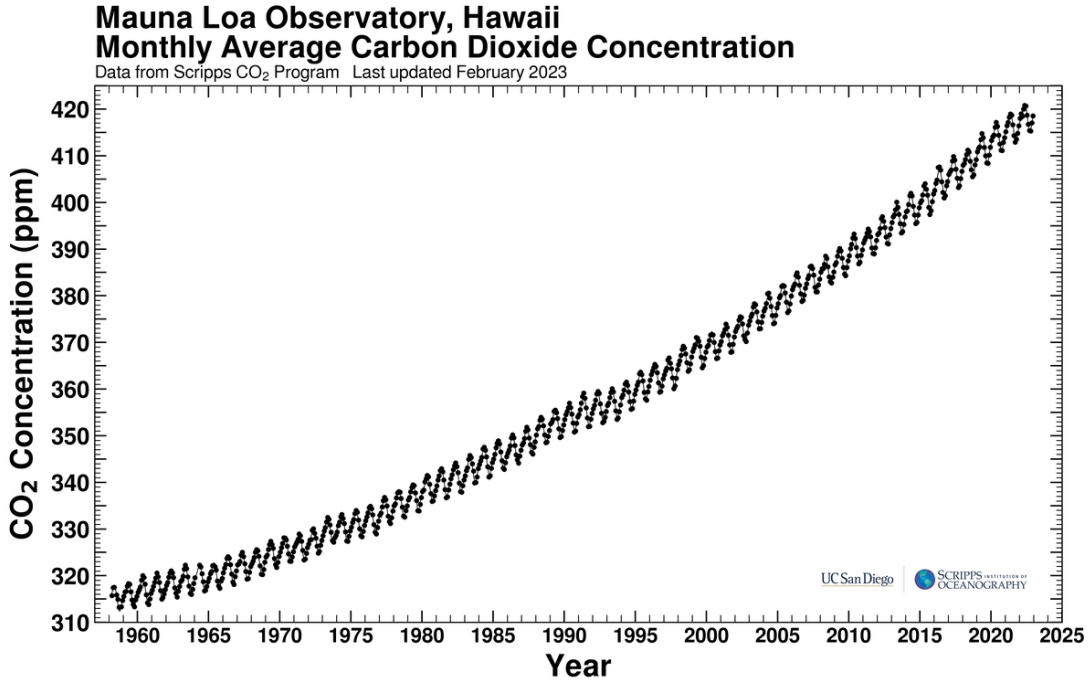
²³⁶ Walker, King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınmayla Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, s. 35.

²³⁷ Xingyu Lu, "A Time Series Correlation Analysis Using the Keeling Curve as an Alternative Evaluation Method for Carbon Emission Modeling", *The Equilibrium*, c. 3, sy. 1 (2018), s. 25, doi:10.5070/Q23141219.

²³⁸ Walker, King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınmayla Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, s. 35.

²³⁹ NASA, "Global Climate Change", (18.12.2022), <https://climate.nasa.gov/>.

yıl 2 ppm artmaktadır.²⁴⁰ Bunun ne anlama geldiği şu şekilde daha iyi açıklanabilecektir: buzul çağı zamanında atmosferdeki bu miktar 180-190 ppm arasındayken, sıcak dönemlerde 290 ppm'e yükselmiş, son buzul çağının en soğuk anı olan yaklaşık 20.000 yıl öncesinden 1900 yılına kadar bu seviye 260-290 ppm arasında kalmıştır.²⁴¹ Sanayi öncesi dönemle kıyaslandığında karbondioksit miktarı %149, metan gazı oranı %262, diazot monoksit ise %124 artmıştır.²⁴² Bulduğumuz konum, bu noktadan bakınca oldukça ürkütücü görünmektedir.

Şekil 2: Keeling Eğrisi²⁴³

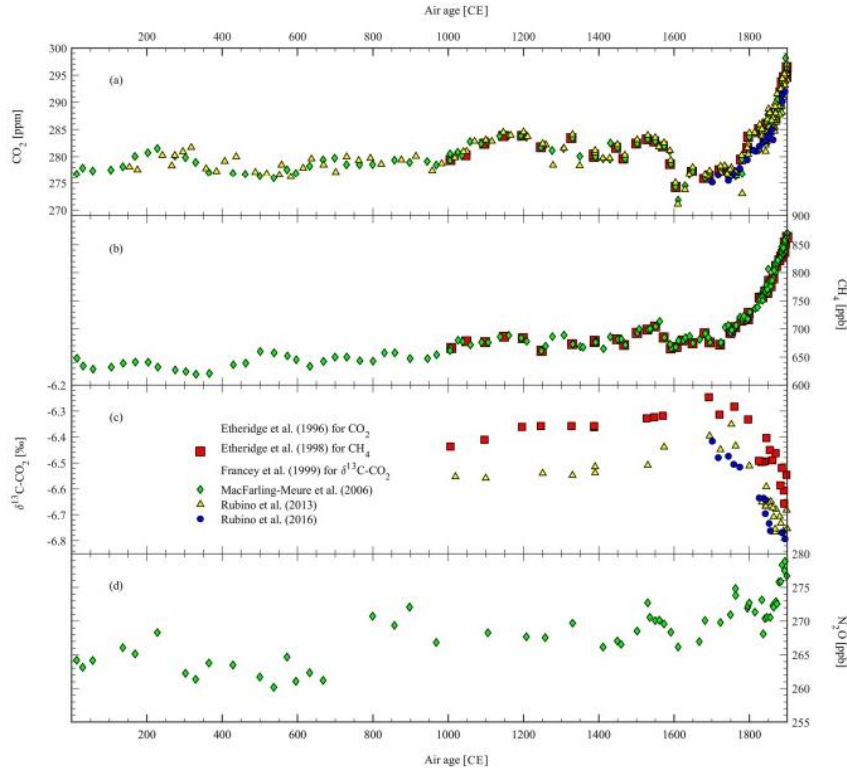
²⁴⁰ Nicholas Stern, Great Britain (ed.), *The Economics of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2007, s. vii.

²⁴¹ Walker, King, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınmayla Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, s. 35.

²⁴² WMO, “WMO Provisional State of the Global Climate 2022”, World Meteorological Organization, 2022, s. 5, https://unfccc.int/documents/622338?gclid=Cj0KCQiA14WdBhD8ARIsANao07gm36uC88XZ5zLDhmz1RDOvvUtH8L8X_bnYKav6yQH1B0PqI8BUMEoaAqI6EALw_wcB.

²⁴³ Charles D. Keeling v.dğr., “Atmospheric CO₂ and ¹³C Exchange with the Terrestrial Biosphere and Oceans from 1978 to 2000: Observations and Carbon Cycle Implications”, *A History of Atmospheric CO₂ and Its Effects on Plants, Animals, and Ecosystems*, ed. I.T. Baldwin v.dğr., Ecological Studies New York: Springer-Verlag, 2005, c. 177, ss. 83-113, doi:10.1007/0-387-27048-5_5.

“Atmospheric CO₂ Data”, *Scripps CO₂ Program*, t.y., https://scrippsco2.ucsd.edu/data/atmospheric_co2/primary_mlo_co2_record.html.

Şekil 3: Yayınlanmış Law Dome buzundan çıkarılan ve CSIRO ICELAB-GASLAB'de ölçülen sanayi öncesi dönem (MS. 1-1900) sera gazı kayıtları²⁴⁴

Atmosferde özellikle 1800'lü yıllardan itibaren artan sera gazı yoğunluğu, küresel sıcaklık artışını da beraberinde getirmiştir. NASA'nın açıkladığı yıllık ortalama sıcaklık verilerine bakıldığında, Dünya, 1880'den itibaren 1.1 santigrat derece artmıştır.²⁴⁵ Bu artışın ne anlama geldiği, IPCC'nin hazırlamış olduğu raporlardan okunabilmektedir. Küresel ısınma halihazırda deniz seviyesinde yükselmeler meydana gelmiş, buzulların erimesine sebep olmuş, Kuzey Yarım Küre'de ilkbahar kar örtüsü ve Grönland buz tabakasının yüzeyinin erimesine yol açmıştır.²⁴⁶ Aşırı sıcaklar ve sıcak hava dalgaları artarken, soğuklar ve soğuk hava dalgaları daha az şiddetli ve daha az sıklıkta karşılaşılabilecek hale gelmiştir. Şiddetli yağış olaylarının ise şiddeti ve sıklığı 1950'lerden bu yana artmıştır.²⁴⁷ Bu değişiklikler, türlerin ve ekosistemlerin

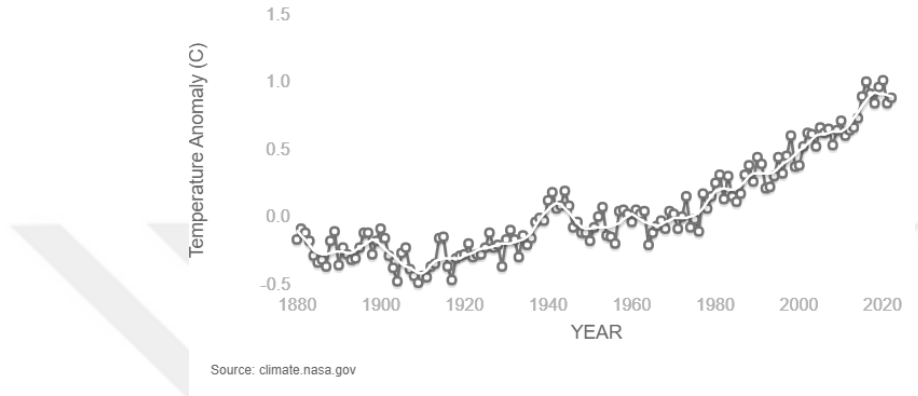
²⁴⁴ Mauro Rubino v.dğr., "Revised Records of Atmospheric Trace Gases CO₂, CH₄, N₂O, and δ¹³C-CO₂ over the Last 2000 Years from Law Dome, Antarctica", *Earth System Science Data*, c. 11, sy. 2 (2019), s. 478, doi:10.5194/essd-11-473-2019.

²⁴⁵ NASA, "Global Climate Change".

²⁴⁶ IPCC, *SYNTHESIS REPORT OF THE IPCC SIXTH ASSESSMENT REPORT (AR6) Longer Report*, 2023, s. 11.

²⁴⁷ IPCC, *SYNTHESIS REPORT OF THE IPCC SIXTH ASSESSMENT REPORT (AR6) Longer Report*, s. 12.

yaşamını etkilemiş; karada yaşayan türlerin yaklaşık olarak yarısının kutuplara veya daha yüksek rakımlara doğru yer değiştirmesine sebep olmuştur. Ancak bu gibi biyolojik tepkiler, artan sıcaklıkla baş etme konusunda yetersiz kalmıştır. Yüzlerce yerel tür, aşırı sıcakların şiddetinin artışı sebebiyle kaybolmuştur.²⁴⁸ Ayrıca, ısınma sebebiyle gıda güvenliği azalmakta, su güvenliği etkilenmekte, insan sağlığı ise olumsuz etkilenmektedir.²⁴⁹

Şekil 4: Küresel Kara-Okyanus Sıcaklık Endeksi (Kaynak: NASA/GISS)²⁵⁰

Bu ısınmaya neyin etki ettiği konusuna ise kesin bir cevap verilememektedir. CO2 gazının iklime etki ettiği açık olmakla birlikte, tek sebebin bu olmadığı iklimbilimciler tarafından ifade edilmektedir. Bu durum ise *tehdidin kaynağını belirleyememe* (attribution problem) olarak ifade edilmektedir.²⁵¹ Çeşitli yöntemlerle incelemeler yapılmaktadır. Ancak iklimbilimciler tarafından değerlendirilen araştırma sonuçlarıyla, insan kaynaklı etkilerin açık olduğu ifade edilmektedir.²⁵² Nobel Ödülü sahibi Paul Crutzen'e göre yeni bir iklim dönemi başlamıştır: Antroposen (İnsan Çağı).²⁵³ IPCC 3. Değerlendirme Raporunda bu durum, “son 50 yıl içinde gözlenen ısınmanın büyük ölçüde insan etkinliklerine bağlanabileceği” şeklinde ifade

²⁴⁸ IPCC, *SYNTHESIS REPORT OF THE IPCC SIXTH ASSESSMENT REPORT (AR6) Longer Report*, s. 13.

²⁴⁹ IPCC, *SYNTHESIS REPORT OF THE IPCC SIXTH ASSESSMENT REPORT (AR6) Longer Report*, ss. 12-13.

²⁵⁰ NASA, “Global Climate Change”.

²⁵¹ Rahmstorf, Schellnhuber, *İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü*, s. 42.

²⁵² Rahmstorf, Schellnhuber, *İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü*, s. 45.

²⁵³ Paul J. Crutzen, Will Steffen, “How Long Have We Been in the Anthropocene Era?”, *Climatic Change*, c. 61, sy. 3 (2003), ss. 251-53, doi:10.1023/B:CLIM.0000004708.74871.62.

edilmiştir.²⁵⁴ Daha sonra yayınlanan 6. Değerlendirme Raporunda ise iklim değişikliği kelimesi, başına “insan kaynaklı” sıfatı koyularak kullanılmıştır.²⁵⁵

Günümüzdeki ısınmanın sebepleri tam olarak bilinemese ve doğal etkenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı tam olarak ölçülemese de araştırmacılara göre “iklim sisteminin ısıtım sisteminde CO2 nedeniyle oluşan bozukluğa verdiği tepkiyi hafifleten negatif geri beslemeler olmalıdır.”²⁵⁶ Bu negatif geri beslemeler arasında bahsedilebilecek olan en önemli konulardan biri, doğal karbon döngüsünün sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesidir.²⁵⁷ Atmosferdeki karbon döngü halindedir. Karbon yutakları olarak bilinen karasal yutak alanlar- ormanlar, toprak, turba, permafrost (sürekli donmuş) toprak tabakaları- ve okyanuslar, karbonun atmosfere salınmadan tutulmasına yardımcı olabilmektedir.²⁵⁸ Karbon döngüsüne yardımcı olabilmek için yutak alanların çoğaltılması oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Ancak günümüzde, yutak alanlar -özellikle ormanlar- tahrip edilmekle birlikte yutakların tutamayacağı kadar fazla karbon salınımı yapılmakta, bu ise doğal karbon döngüsünü bozmaktadır. Milyonlarca yıldır yer altında kalarak biriken fosil yakıtların yakılmasıyla ortaya çıkan karbonun bu döngüye yapay bir şekilde ilave edilmesi, bu döngünün bozulmasının başlıca sebeplerinden biri olarak görülmektedir.²⁵⁹ İklim değişikliğini daha tehlikeli hale getirebilecek olan şeyse, dünyanın geri besleme mekanizmalarının geri dönülemez şekilde zarar görmesi ve sıcaklık artışının daha fazla sıcaklık artışını beraberinde getirmesidir.²⁶⁰ Isınma sebebiyle karbona doygun hale gelen

²⁵⁴ UNFCCC Climate Change Secretariat, *İklime Özen Göstermek: İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü için Kılavuz*, Bonn, Germany: UNFCCC, 2004, s. 1.

²⁵⁵ IPCC, *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge, UK: Cambridge University Press., 2022, s. 8.

²⁵⁶ Rahmstorf, Schellnhuber, *İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü*, s. 55.

²⁵⁷ Zeynep Pelin Çeber, “İklim Geri Beslemeleri”, *Yeşil Gazete*, 03.01.2013, <https://yesilgazete.org/iklim-geri-beslemeleri-zeynep-pelin-ceber/>.

²⁵⁸ TBMM, “Küresel İklim Değişikliğinin Etkilerinin En Aza İndirilmesi, Kuraklıkla Mücadele Ve Su Kaynaklarının Verimli Kullanılması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu”, s. 337.

²⁵⁹ Nuran Talu, *Türkiye’de İklim Değişikliği Siyaseti*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2015, ss. 28-29.

²⁶⁰ William Nordhaus, *İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat*, çev. Cesi Mizrahi, İstanbul: Doğan Kitap, 2020, s. 73.

okyanusların karbon tutma kapasitesi azalmakta, ısınma sebebiyle halihazırda bir yerlerde hapsolmuş olan karbon ve metan gazı açığa çıkmaktadır.²⁶¹ Bu ise sıcaklık artışı bir an önce durmadığı sürece iklim değişikliğinin önlenmesinin oldukça zor olacağını göstermekte, geri dönülemez bir noktaya gelmeden önce önlem alınmasının önemini gözler önüne sermektedir.

İklim değişikliği insan kaynaklı olsun veya olmasın -kaldı ki iklim araştırmacıları tarafından insan eylemlerinin iklim üzerine etkilerinin oldukça fazla olduğu konusunda hemfikirdir- iklim değişikliğinin önlenebilecek olan kısmı, yine insanların eylemleriyle etkilenen kısımdır. Gezegenin, ekosistemlerin, türlerin ve insanların geleceği için, bir an önce harekete geçilmesi gerekmektedir. İklim değişikliğini önlemek gerekmektedir ancak bununla beraber, halihazırda iklim değişikliği sebebiyle ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmak veya ortadan kaldırılamadığı noktadaysa yükleri adil bir şekilde dağıtmak gereklidir. Tüm bunların nasıl yapılacağıysa iklim adaletine yönelik sorunlardır.

II. İKLİM ADALETİ

İklim adaleti, iklim değişikliğinin etik ve siyasi bir konu olarak ele alınmasını ve bu konular çerçevesinde tartışılmasını olanaklı kılan kavramdır. İklim değişikliği, iklim adaleti kavramıyla birlikte çevresel ve sosyal adalet kavramlarıyla ilişkilendirilebilmektedir.²⁶² Bu kavramlar çerçevesinde yapılan tartışmalar, iklim değişikliğinin etkilerinin gruplar arasındaki dağıtımını konusunda ortaya çıkan adaletsizlikleri görünür kılmaktadır. İklim değişikliğine sebep olan gruplar ile bundan yoğun bir şekilde etkilenen gruplar arasında neredeyse ters orantı vardır. Bu sebeple iklim adaletinin kavramsallaştırılması büyük bir önem taşımaktadır.

İklim adaleti kavramının temelleri, çevresel adalet kavramında görülmektedir. Bu sebeple, öncelikle çevresel adalet kavramına değinilecektir. Çevresel adalet kavramı 1970’li

²⁶¹ Nordhaus, *İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat*, ss. 74-75.

²⁶² Barış Doğru, Süheyla Suzan Gökalp Alıca, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, İklim Değişikliği Modülleri Serisi 16 Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2019, s. 11, <https://www.iklimin.org/moduller/adaletmodulu.pdf>.

yıllardan beri çevresel hususlarla ilgili özellikle siyahların yaşadığı topluluklarda karşılaşılan ölçüsüz risklere dikkat çekmek için kullanılmaktadır.²⁶³ Amerikan Çevre Koruma Kurumu (Environmental Protection Agency – EPA) tarafından yapılan tanıma göre çevresel adalet; “*ırk, renk, ulusal köken veya gelirden bağımsız olarak, çevre yasalarının, düzenlemelerinin ve politikalarının geliştirilmesi, uygulanması ve uygulanması açısından tüm insanların adil muamelesi ve anlamlı katılımı*” olarak tanımlanmıştır. Adil muamele ise “*hiçbir grup insanın endüstriyel, hükümet ve ticari operasyonlardan veya politikalarından kaynaklanan olumsuz çevresel sonuçların orantısız bir kısmını taşıyamaması*” anlamına gelmektedir.²⁶⁴

Sosyolog **Robert D. Bullard** çevresel adalet kavramıyla ilgili çalışmaların öncülerinden olup, çevresel sorunlardan etkilenme noktasında bazı bireylerin, grupların ve toplulukların daha büyük bir risk altında olduğunu dile getirmektedir.²⁶⁵ Bullard, özellikle düşük gelir gruplarının ve renkli insanların yaşadığı toplulukların çevresel risklere karşı daha kırılgan olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁶ Bu grupların çevresel sorunlara karşı kırılganlıkları birkaç konu çerçevesinde toplandığını ifade etmektedir. Öncelikle bu topluluklar, çevresel tehlikelere maruz kalma noktasında çok daha dezavantajlı bir konumdadır.²⁶⁷ Greenpeace’in 1990 yılında yaptığı araştırmaya göre; (1) mevcut çöp fırınlarının bulunduğu topluluklar %89 oranında azınlıkların ulusal ortalamasının daha üzerinde yaşadığı topluluklardır, (2) çöp fırınlarının yapılmasının kararlaştırıldığı bölgelerde azınlık nüfusu, ulusal ortalamadan %60 daha fazladır, (3) mevcut çöp fırınlarının bulunduğu topluluklarda ortalama gelir, ulusal ortalamasının %15 altındadır, (4) mevcut çöp fırınlarının bulunduğu topluluklarda mülk değerleri ulusal ortalamasının %38 oranında altındadır, (5) çöp fırınlarının yapılmasının kararlaştırıldığı bölgelerde ortalama mülk

²⁶³ Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, s. 448.

²⁶⁴ “Learn About Environmental Justice”, Unites States Environmental Protection Agency (EPA), (26.11.2022), <https://www.epa.gov/environmentaljustice/learn-about-environmental-justice>.

²⁶⁵ Robert D. Bullard, “Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs”, *Toxicology and Industrial Health*, c. 9, sy. 5 (1993), s. 821.

²⁶⁶ Bullard, “Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs”, s. 822.

²⁶⁷ Bullard, “Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs”, s. 822.

değeri, ulusal ortalamasının %35 altındadır.²⁶⁸ Bu çalışma, gelir eşitsizlikleri ve ırk ayrımcılığının çevresel tehlikelere maruz kalma noktasındaki etkisini gösteren çalışmalardan yalnızca biridir.

Bununla birlikte, Kaliforniya'daki bir halkla ilişkiler firmasının yaptığı araştırma, lise veya daha aşağısında eğitim seviyesine sahip olan, mavi yakalı çalışanlar ve düşük gelir gruplarının yaşadığı toplulukların “yerel olarak istenmeyen arazi kullanımı”na karşı daha az direniş gösterdiklerini ortaya koymuştur.²⁶⁹ Politik olarak daha az direniş gösteren topluluklarda çevresel tehditlere yol açan tesislerin kurulması daha mümkün olduğundan, çevresel tehditlerin dağılımı orantısız bir şekilde gerçekleşmektedir.

Aynı şekilde hava kirliliğine maruz kalma noktasında da adil olmayan bir dağılım mevcuttur. ABD'e yapılan bir araştırmaya göre tamamen beyazların yaşadığı eyaletlerin %52si ozon bakımından yoğunken, bu sayı Afro Amerikalıların yaşadığı eyaletlerde %62, Latin Amerika kökenlilerin yaşadıklarındaysa %71'dir.²⁷⁰ Çevresel tehlikelere maruz kalmanın yanı sıra, sağlık risklerinde de eşitsizlikler görülmektedir.²⁷¹ Yale Üniversitesi Tıp Fakültesi ve New York Sağlık Departmanının yaptığı bir araştırmayla, zehirli atıkların yakınlarında yaşamının insan sağlığı açısından zararlı olduğu ve anneleri buralarda yaşadığı bebeklerde doğuştan engelli olma riskinin %12 arttığı sonucuna ulaşılmıştır.²⁷² Bununla birlikte kurşun metalinin sağlık sorunlarıyla ilişkisi üzerine yapılan pek çok çalışma vardır. Kurşunun “güvenli” kabul edilen miktarları dahi çocuklarda IQ seviyesinin gerilemesine sebep olabilmektedir.²⁷³ Kurşuna

²⁶⁸ Bullard, “Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs”, s. 823.

²⁶⁹ Cerrell associates, s. 17.

²⁷⁰ D. R. Wernette, L. A. Nieves, “Breathing Polluted Air”, *EPA Journal*, c. 18, sy. 1 (1992), s. 16, https://heionline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/epajrnl18&id=17&men_tab=srchresults.

²⁷¹ Bullard, “Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs”, s. 828.

²⁷² Sandra A. Geschwind v.dğr., “Risk of Congenital Malformations Associated with Proximity to Hazardous Waste Sites”, *American Journal of Epidemiology*, c. 135, sy. 11 (1992), s. 1202, doi:10.1093/oxfordjournals.aje.a116226.

²⁷³ Herbert L. Needleman v.dğr., “The Long-Term Effects of Exposure to Low Doses of Lead in Childhood: An 11-Year Follow-up Report”, *New England Journal of Medicine*, c. 322, sy. 2 (1990), s. 88, doi:10.1056/NEJM199001113220203.

maruz kalma noktasında da toplumsal gruplar arasında büyük bir eşitsizlik söz konusudur. Merkez şehirlerdeki yaşama bakıldığında, Afro Amerikan çocukların %49'unun, beyaz çocukların %16'sının yüksek kurşun seviyelerinden zarar gördüğü tespit edilmiştir. Şehir dışındaki yaşama bakıldığında ise bu oranın Afro Amerikan çocuklarda %36, beyaz çocuklarda %9 olduğu görülmüştür.²⁷⁴ Aynı zamanda, gelir eşitsizlikleri de bu risklerin artması noktasında önem taşımaktadır. 6.000\$ altında kazanan ailelerdeki Afro Amerikan çocukların %68'i kurşun zehirlenmesi yaşarken aynı gelir grubundaki beyaz çocuklarda bu oran %36'dır. 15.000\$ üzerinde gelir elde eden şehirlerde yaşayan Afro Amerikan çocukların %85'inin kan değerleri güvenli değer üstündedir, beyaz çocuklarda ise bu oran %47'dir.²⁷⁵ Tüm bu oranlar, sağlık risklerinin dağılımında ırk ve gelir gibi hususların etkili olduğunu göstermektedir. Sağlık sorunlarına maruz kalma noktasında dezavantajlı durumda olan kişiler, sağlığa erişimde de yine kırılgan bir noktada bulunmaktadır. Pek çok vatandaş, aile veya topluluk sağlık hizmetine ya hiç erişememekte ya da sınırlı bir kullanım söz konusu olabilmektedir.²⁷⁶

Çevresel adalet kavramının temel odak noktası, çevresel risklerin ve hükümet korumasının eşitsiz dağılımıdır.²⁷⁷ Basitçe ifade etmek gerekirse, beyaz ve zengin topluluklara kıyasla halihazırda daha kırılgan olan gruplar, fakir topluluklar ve renkli insanlar, çevresel zararları üstlenme noktasında da kırılgan bir noktaya yerleşmektedir. Çevresel adalet kavramıyla, çevresel maliyetlerin, faydaların ve koşulların dağılımında mevcut adaletsizlik görünür kılınmaya çalışılmakta, bu adaletsizlik herkesin eşit haklara sahip olduğu bir temel üzerinde düzeltilmeye çalışılmaktadır.²⁷⁸ Bu kavram, çevreci aktivizmden ayrılmaktadır. Çevreci aktivizm, savaş sonrası ortaya çıkan bir yaklaşım olarak ulusun su ve havasının korunmasını odak noktası kabul ederek ilerlemiş; üniversite eğitimi orta sınıfıyla ilişkilendirilmiştir.

²⁷⁴ Bullard, "Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs", s. 829.

²⁷⁵ Bullard, "Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs", s. 829.

²⁷⁶ Bullard, "Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs", s. 835.

²⁷⁷ David Schlosberg, Lisette B. Collins, "From Environmental to Climate Justice: Climate Change and the Discourse of Environmental Justice", *WIREs Climate Change*, c. 5, sy. 3 (2014), s. 361, doi:10.1002/wcc.275.

²⁷⁸ Schlosberg, Collins, "From Environmental to Climate Justice", s. 361.

Bu yaklaşım, düşük gelir topluluklarını çevreyle daha az ilgilenmekle suçlamış, ancak çevreci aktivizm de yoksulların yaşamıyla daha az ilgilenmiştir.²⁷⁹ Buna karşın, çevresel adalet hareketi çoğunlukla insan hakları topluluklarının ve işçi sendikalarının liderliğinde ilerlemekte ve çevre kavramına yeni bir tanım getirmektedir. Çevre, “yaşadığımız, çalıştığımız ve oynadığımız yer” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımla, barınma ihtiyaçlarının karşılanması, mesleki sağlık ve işyeri güvenliği de çevre sorunları bünyesinde değerlendirilmektedir.²⁸⁰

Çevresel adalet kavramı, çevre ile ilgili sorunlara daha geniş bir bakış açısıyla bakmayı gerektirmektedir. Sosyal ve politik eşitsizliklerin çevresel adalet kavramı çerçevesinde dikkate alınması, sosyal hakların dağıtılması noktasındaki adaletsizlikleri görünür kılmaya yardımcı olmaktadır. İnsanlar arasındaki eşitsizlikler bu kavramın odak noktasını oluşturmakla birlikte, çevrenin yalnızca insanmerkezli bir şekilde ele alındığının düşünülmemesi gerekmektedir. çevresel adalete ilişkin en önemli belgelerden biri, 1991 yılındaki Renkli İnsanlar Çevresel Liderlik Zirvesi’nde yayınlanan bildiridir.²⁸¹ Çevresel adaletin ne olduğu 17 prensiple tanımlanmaya çalışılmış, ilk maddede “Çevresel Adalet, Toprak Ananın kutsallığını, ekolojik birliği, tüm türlerin karşılıklı bağımlılığını ve ekolojik yıkımdan uzak olma hakkını kabul eder.” denilmiştir.²⁸² Gezegenin insanlar ve diğer türler için sürdürülebilir olması, Toprak Ana’nın kaynaklarının olabildiğince az tüketilmesi ve olabildiğince az atık üretilmesi, şimdiki ve gelecek nesiller için doğal dünyanın sağlığının sigorta altına alınması gibi noktalarda da yine insan-dışı hususlara vurguda bulunulmuştur. Bunun dışında, kırılgan toplulukların durumunun yeniden gözden geçirilmesini sağlayan, çevresel zararlardan uzak bir şekilde çalışmayı; çevre planlaması, kararların uygulanması ve değerlendirilmesine eşit partnerler olarak katılım

²⁷⁹ Patrick Novotny, *Where We Live, Work and Play: The Environmental Justice Movement and The Struggle for a New Environmentalism*, Westport, Conn: Praeger, 2000, s. 2.

²⁸⁰ Novotny, *Where we live, work, and play*, s. 3.

²⁸¹ People of Color Environmental Leadership Summit, 1991.

²⁸² People of Color Environmental Leadership Summit, “Principles of Environmental Justice”, 1991, <https://ejnet.org/ej/principles.html>.

sağlamayı; çevresel adaletsizliklerden zarar görenler için kaliteli sağlık hizmeti ve uğradıkları zararın tam bir şekilde tazmini içeren pek çok ilke bulunmaktadır.²⁸³

Çevresel adalet kavramı, iklim adaleti kavramıyla pek çok konuda kesişmektedir. Konu bakımından iki kavram da çevresel sorunları gündeme almaktadır. İki kavram da sosyal adalet kavramıyla yakından ilgilidir zira “yararlar ve zararların dağılımı” üzerine incelemeler yapılmaktadır. İkisi de ilgili sorunlara yönelik kırılgan grupları tanımlamakta ve bu grupların niçin daha kırılgan olduğunu incelemeye çalışmaktadır. Çevresel adalet ve iklim adaleti kavramlarının yan yana geldiği en önemli örneklerden biri 2005 yılındaki Katrina Kasırgası’dır.

Katrina Kasırgası, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin yoksul ve renkli insanlar üzerinde görüldüğünü kanıtlamıştır.²⁸⁴ New Orleans şehrinde mevcut olan ırk ayrımcılığı, fakirlik, yetersiz eğitim sistemi, standardın altındaki evleri de içeren adaletsizliklerin felaket zamanında önemli yansımalarının olduğunu göstermiştir. Mevcut koşullar, bu toplulukları fırtınadan önce kırılgan bir duruma getirmekte; fırtına sonrasındaysa daha az bilgi, daha az hükümet yardımı, daha az kredi almakta ve ayrımcılığa uğramaya devam etmektedir.²⁸⁵ Ancak Katrina Kasırgası konusunda çevresel adalet savunucularının verdiği tepkiler bu temel konuların ötesine geçmiş, iklim kırılganlığı ve afet yardımı ile ilgili endişeler temelinde iklim değişikliği konusunda tehdit edilen diğer toplulukların farkına varmalarını sağlamıştır.²⁸⁶

Çevresel adalet ve iklim adaleti kavramları, bu olaydan önce de bir araya gelmiştir. 2004 yılında Renkli İnsanlar Çevresel Adalet Zirvesinin 2. Toplantısında İklim Adaleti Deklarasyonu yayımlanmıştır. 14 farklı ilkeyle iklim adaleti için yapılması gerekenler sıralanmış, kırılgan bireyler ve toplulukların korunması ve adil bir uyum sürecinin sağlanması gerektiği ifade

²⁸³ People of Color Environmental Leadership Summit, “Principles of Environmental Justice”.

²⁸⁴ Robert D. Bullard, Beverly Wright (ed.), *Race, Place, and Environmental Justice after Hurricane Katrina: Struggles to Reclaim, Rebuild, and Revitalize New Orleans and the Gulf Coast*, Boulder, Colo: Westview Press, 2009, s. 19.

²⁸⁵ Bullard, Wright, *Race, Place, and Environmental Justice after Hurricane Katrina*, s. 19.

²⁸⁶ Schlosberg, Collins, “From Environmental to Climate Justice”, s. 362.

edilmiştir. Toplulukların sürece katılımının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Küresel problemlerin küresel çözümler gerektirdiği ifade edilmiş; ABD'nin bu çözümün sağlanması için liderlik etmesi gerektiği dile getirilmiştir. Gelecek kuşaklara ve Toprak Ana'ya atıfta bulunulmuş ve bireysel ve topluluk olarak bunlara karşı olan sorumluluklar dile getirilmiştir. Fosil yakıtların aranmasının durdurulması ve sera gazı salınımının yavaşlatılması gerektiği ifade edilmiştir. Ulusal ve uluslararası piyasada karbon salınımının görüntülenebilmesinin hesap verilebilirlik ve sosyal adalet açısından gerekliliğinin altı çizilmiştir. Finansal kurum ve kuruluşların küresel ısınmaya etki eden tüketim anlayışı ve hayat tarzındaki rolünün altı çizilmiş, bu rol gereği bu kurum ve kuruluşların hesap verebilir olması gerektiği belirtilmiştir. Kültüre uygun bir şekilde iklim eğitiminin verilmesi gerektiğinden söz edilmiştir. Bununla birlikte iklim değişikliğinden olumsuz etkilenenlerin zararlarının tam bir şekilde karşılanması gerektiği belirtilmiş, ekolojik borcun ödenmesi gerektiğinden söz edilmiştir.²⁸⁷

2009 yılında İklim Değişikliği Çevresel Adalet Liderlik Forumunda yine iklim adaletinin ilkeleri sıralanmıştır. Birinci ilkede sıfır karbon ekonomisinin kurulması gerektiği belirtilmiş; sera gazı salınımında 2020'ye kadar %25, 2050'ye kadar %80 azaltım hedefleri belirlenmiştir. İkinci ilkede, Amerika'nın bütün insanları ve topluluklarının ırk, cinsiyet, millet veya sosyoekonomik durum gibi ayrımcılıklara uğramadan eşit bir şekilde korunması gerektiği belirtilmiştir. Üçüncü ilkede, karbon politikalarının halk sağlığını olumsuz etkilemediği ve topluluklar arasında mevcut sağlık eşitsizliklerini daha kötüleştirmedeğinden emin olunması gerektiğinden bahsedilmiştir. Dördüncü ilkede, iklim değişikliğinden en çok sorumlu olanların iklim değişikliğinin maliyetini -enerji kullanımının getirdiği tüm çevresel, sağlık, sosyal ve ekonomik maliyetin- orantılı bir biçimde üstlenmesinin zorunlu kılınmasından bahsedilmiştir. Beşinci ilke, 2020 yılına kadar fosil yakıt ekonomisinden yeşil, temiz ve yenilenebilir bir enerji

²⁸⁷ "The Climate Justice Declaration", People of Color Environmental Justice Leadership Summit, 2004, http://websites.umich.edu/~snre492/cgi-data/ejcc_principles.html.

ekonomisine geçişle ilgili ulusal bir hedefin belirlenmesi istemini içermektedir. Altıncı ilke, karbon azaltma stratejilerinden elde edilen gelirlerin bir kısmını yeşil, temiz yenilenebilir enerji girişimlerini desteklemek için tahsis ederek kamu sektörünü yeşil, temiz yenilenebilir enerji ekonomisine geçişte değişim için bir katalizör olacak şekilde konumlandırmaya yöneliktir. Yedinci ilke, ayırım gözetmeksizin tüm Amerikalıların, özellikle renkli insanlar, yerli halklar ve düşük gelirlilerin katıldığı bir yeşil ekonominin oluşması ve işletilmesine katılma fırsatının yaratılmasına ilişkindir. Sekizinci olarak fosil yakıtlardan yenilenebilir, temiz ve yeşil ekonomiye geçişte kırılgan durumda olan gruplar için ekonomik ve sosyal bir güvenlik ağının sağlanmasından söz edilmiştir. Dokuzuncu ilke, yeşil ekonomide yeniden eğitilmesi gerekenler, tarihsel olarak eksik bir şekilde istihdam edilmiş, işsiz veya sendikalardan dışlanmış kimseler için iş olanakları sağlamasını içermektedir. Onuncu ilke, iklim değişikliğinden orantısız olarak etkilenen ve etkilenmeye devam eden renkli insanlar, yerli halklar ve düşük gelirlilerin 21. yüzyılın en önemli tartışmasında söz sahibi olması için vazgeçilmez ve devredilemez hak sahibi olmasının sağlanmasını talep etmektedir.²⁸⁸

Tüm bunlardan görüleceği üzere, çevresel adalet kavramı iklim adaleti kavramının gelişiminde oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Çevresel adalet kavramı çöp yakma fırınlarının yerleştirildiği yerlerden, kurşun zehirlenmesinin kimler arasında yaygın görüldüğüne kadar geniş bir konu çerçevesine sahiptir. İklim adaleti kavramıysa çevresel anlamdaki adaletsizliklerin iklim değişikliği özelinde nasıl gerçekleştiğini incelemektedir. İklim değişikliği sorunu, sayılan diğer çevresel sorunlara oranla daha geniş etkileri olan ve tüm dünyayı etkileyen/etkilemekte olan bir sorundur. İklim değişikliğinin oluşturduğu adaletsizlikler, küresel bir sorun olması sebebiyle uluslararası düzlemde görülmektedir. Ülkeler içinde adaletsizlikler olduğu gibi ülkeler arasındaki adaletsizlikler de gündeme gelmektedir.

²⁸⁸ “Principles of Climate Justice”, Environmental Justice Leadership Forum on Climate Change, 2009, <https://ejnet.org/ej/ejlf.pdf>.

İklim adaleti kavramının kamuoyu tartışmalarına konu olması, 1999 yılında çevresel, toplumsal ve insan hakları ekseninde mücadele yürüten CorpWatch'un "Sera Gazı Gangsterleri ile İklim Adaleti Karşı Karşıya" raporu ile olmuştur.²⁸⁹ Bu raporda, iklim adaletinin ne olduğu tanımlanmıştır. Buna göre iklim adaleti, "küresel ısınmaya sebep olan şeyleri ortadan kaldırmak ve Dünya'ya hayatımızı ve tüm yaşayanların hayatını zenginleştirmesi ve için izin vermek"tir. Bu, karbondioksit ve diğer sera gazlarının radikal bir şekilde düşürülmesi anlamına gelmektedir. ABD'de ise iklim adaleti, "küresel ısınmayı engellemek için ortaya konan çözümlerin en çok düşük gelirlileri, renkli insanları veya fosil yakıt sektöründe istihdam edilen işçileri engellememesi" anlamına gelmektedir. İklim adaleti, iklim değişikliği tarafından tehdit edilen veya etkilenen topluluklara yardım sağlamaktır. İklim adaleti, her ne kadar tüm ülkeler sera gazlarının azaltılmasına katılmak zorunda olsa da tarihsel ve mevcut durumda da en çok sorumlu olan sanayileşmiş ülkelerin sürece liderlik etmesidir. ABD %25'lik sera gazı salınımıyla, bu dönüşümün en önünde olmalıdır. Gelişmekte olan ülkeler için iklim adaleti, "Dünya Bankası veya Dünya Ticaret Örgütü gibi organizasyonların fosil yakıtı dayalı küreselleşmeyi finanse etmeyi ve teşvik etmeyi bırakması, bunun yerine sürdürülebilir ve temiz enerji teknolojilerini desteklemesi" anlamına gelmektedir. Sonuç olarak, iklim adaleti fosil yakıt şirketlerini küresel ısınmaya katkıları sebebiyle sorumlu tutmak anlamına gelmektedir.²⁹⁰ Raporda iklim değişikliğinin birincil sorumlusu olarak fosil yakıtlar gösterilmiş, başta fosil yakıt şirketleri sorumlu tutulmuştur. Şirketlerin ve devletlerin -özellikle sanayileşmiş olanların- sorumluluğu belirtilmiş, bireylerin de tek başına sürece olabildiğince az kaynak tüketmek, enerji verimliliği yüksek arabalar ve ampuller kullanmakla katkıda bulunabileceği belirtilmiştir.²⁹¹

²⁸⁹Doğru, Gökalp Alica, "İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet", s. 12.

²⁹⁰ Kenny Bruno, Joshua Karliner, China Brotsky, "Greenhouse Gangsters vs. Climate Justice", TRAC - Transnational Resource & Action Center, 1999, s. 3, <https://www.corpwatch.org/sites/default/files/Greenhouse%20Gangsters.pdf>.

²⁹¹ Bruno, Karliner, Brotsky, "Greenhouse Gangsters vs. Climate Justice", s. 3.

2000 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) 6. Taraflar Konferansı'nda İklim Adaleti Zirvesi gerçekleştirilmiş, "iklim değişikliğinin bir haklar meselesi olduğu" kabul edilmiş ve iklim değişikliğine karşı sürdürülebilir kalkınmayı güçlendirecek devletler ve sınırlar ötesi iş birlikleri inşa etme amacı belirtilmiştir.²⁹²

2002 yılında Rio+10 adı verilen konferansta CorpWatch, OilWatch, Greenpeace International gibi pek çok çevre örgütü bir araya gelmiş ve Bali İklim Adaleti ilkelerini yayınlamışlardır. Bali İklim Adaleti ilkelerinde, fosil yakıtlar iklim değişikliğinin esas sebebi olarak görülürken, esas sorumlu olarak sanayileşmiş uluslar ve uluslararası şirketler gösterilmiştir. Bununla birlikte Kuzey'de ve Güney'in elitleri arasındaki sürdürülemez tüketim alışkanlıklarının sürecin devamını sağladığı belirtilmiştir. Kırılgan gruplar doğrudan metnin içinde yer almış, iklim değişikliğinin etkilerinin başta Küçük Ada devletleri olmak üzere kadınlar, gençler, kıyı halkları, yerel topluluklar, yerli halklar, balıkçılar, yoksul insanlar ve yaşlılar üzerinde orantısız bir şekilde görüldüğünden bahsedilmiştir. Çözüm sürecine ilişkin piyasa temelli mekanizmaları eleştirmiş; yerel topluluklar, etkilenen insanlar ve yerli halkların karar alma süreçlerine aktif katılımı gerektiğinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte gelecek nesillerin "doğal kaynaklara erişim, istikrarlı bir iklim ve sağlıklı bir gezegende yaşama hakları"ndan söz edilerek kuşaklararası adalet kavramına atıfta bulunulmuştur. Ayrıca, Bali İklim Adaleti ilkelerinde yalnızca insanmerkezli bir adalet tanımı yapılmamış; bu ilkelerin "Toprak Ana'nın kutsallığını, ekolojik bütünlüğünü ve tüm türlerin birbirlerine olan karşılıklı bağımlılığını" onayladığı belirtilmiş, doğanın ve doğal kaynakların metalaştırılmasına karşı çıktığı ifade edilmiştir.²⁹³

2004 yılında BMİDÇS 17. Taraflar Konferansı'nda İklim Adaleti için Durban Grubu kurulmuş, bu grup Karbon Ticareti Üzerine Durban Deklarasyonu'nu yayınlamıştır. Bu

²⁹² Doğru, Gökalp Alıca, "İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet", s. 12.

²⁹³ "Bali Principles of Climate Justice", 2002, <https://ejnet.org/ej/bali.pdf>.

deklarasyonda Kyoto Protokolü ile getirilen esneklik mekanizmalarından biri olan Karbon Ticaretine karşı bir duruş sergilenmiştir. Buna göre, Karbon Ticareti havaya, okyanuslara, toprağa ve bitki örtüsüne boşaltılmak üzere bu sistemlerin tutma kapasitesinden daha fazla devredilebilir haklar yaratmaktadır. Karbon Ticareti, daha önceki belgelerde iklim değişikliğinin en büyük sorumlusu olarak görülen ve bu sebeple kullanılması ve aranmasından vazgeçilmesi istenen kömür, petrol ve gaz gibi fosil yakıtlara ilişkin bu talebin reddini sağlamlaştırmaktadır. Bu durumun ise dünya çapında pek çok askeri çatışmaya sebep olarak sosyal ve çevresel adaletsizliği büyüttüğü belirtilmiştir. Bir diğer esneklik mekanizması olan Temiz Kalkınma Mekanizması (CDM) sanayileşmiş ülkeleri ve şirketlerini, emisyonlarını azaltmak için Güney'deki büyük ölçekli ağaç tarlaları gibi ucuz karbon çöplüklerini finanse etmeye veya yaratmaya teşvik etmekte ve Kuzey için bu, emisyonlarını düşürmeye karşı kazançlı bir alternatif oluşturmaktadır. Karbon Ticareti içsel eksiklik ve zayıflıkları sebebiyle, küresel ısınmayı azaltmaktan öte daha da kötü hale getirmektedir. Temiz Kalkınma Mekanizmasının herhangi bir fosil yakıt çıkarma ve yakma işlemini “nötrlediği” doğrulanmamaktadır. Tüm bunlar, özellikle Kuzey'deki üretim ve tüketim kalıplarının iklime zarar vermeden sürdürülebileceği yönünde tehlikeli bir illüzyon yaratmaktadır. Durban Deklarasyonu, iklim değişikliğini önlemenin ön koşulunun fosil yakıt kullanımından kaynaklanan emisyonların düşürülmesi olduğunun altı çizilmiştir. Ayrıca gelecek nesillere karşı duyulan sorumluluk sebebiyle uygulanabilir ve gerçekten sürdürülebilir olan, marjinalleştirilmiş toplulukları feda etmeyen bir çözümü aranması gerektiği ifade edilmiştir.²⁹⁴

2007 yılında, Bali'deki BMİDÇS 13. Taraflar Konferansı'nda pek çok sivil toplum kuruluşu bir araya gelerek “Climate Justice Now!” ağını kurmuştur. Bu ağın temel vurgusu yine karbon ticaretidir. Ancak ağın, OilWatch veya Indigenous Environmental Network gibi çevresel adalet

²⁹⁴ Durban Group for Climate Justice, “The Durban Declaration on Carbon Trading”, 2004, The Durban Declaration on Carbon Trading.

kavramı çerçevesinde çalışmalarını sürdüren kuruluşları kapsadığı görülmektedir. Ağın kurucu basın bülteninde “sosyal, ekonomik ve toplumsal cinsiyet adaleti” ve “geçim kaynaklarını ve çevreyi koruyan politikalar ve uygulamalar” talepleri yer almaktadır.²⁹⁵

Geçtiğimiz günlerde Mısır’ın Şarm El-Şeyh kentinde gerçekleşen BMİÇDS 27. Taraflar Konferansında (COP27) ise yerli halklar, iklim aktivistleri, çevre savunucuları, insan hakları aktivistleri, işçi ve feminist grupları bir araya gelmiş ve İklim Adaleti için İnsanlar Deklarasyonu’nu (People’s Declaration for Climate Justice) yayınlamıştır. Bu deklarasyonda yine kırılgan gruplar sayılmış; kadınlar, siyahlar, yerli halklar, renkli insanlar, işçiler, köylüler ve taşralılar, gençler, engelliler, yerel ve öncü* toplulukların haklarına yer verilmiştir.²⁹⁶ İklim adaletinin insan hakları olmaksızın gerçekleşemeyeceği ifade edilmiştir. İklim değişikliğine maruz kalmanın mevcut eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri büyüttüğü, yaşam hakkı, sağlık hakkı, güvenli ve insana yakışır barınma hakkı, beslenme hakkı, geçimini sağlama ve insana yakışır meslekler yapma hakkı, sağlıklı bir çevre ve kültürel egemenlik hakkı gibi haklarını zedelediği ifade edilmiştir. Bu deklarasyonla dört temel talepte bulunulmuştur. Bunlardan birincisi ekonominin ve toplumların sömürgeci kurtulmasıdır. Fosil yakıtların kullanımının tamamen sona ermesi ve merkezi olmayan yenilenebilir enerjinin kullanılmasına geçişin de dahil olduğu adil bir geçişin sağlanması talep edilmiş, bu süreçte insanların sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetlerine erişimi, gıda egemenliği ve agroekoloji, sosyal koruma, işçi hakları ve insana yakışır geçim ücretleri sağlanmasının altı çizilmiş, doğanın onarılması ve Toprak Ana’nın haklarına saygı duyulması da dahil edilmiştir. İkinci talep, iklim borcunun ödenmesi ve paranın teslim edilmesine ilişkindir. Zengin ülkelerin, IPCC tarafından tavsiye edildiği gibi emisyonları 2030 yılına kadar gerçek sıfıra indirerek iklim borçlarını geri ödemesi, sahip oldukları zenginlik

²⁹⁵ Schlosberg, Collins, “From Environmental to Climate Justice”, s. 367.

²⁹⁶ “Frontline Communities” kavramı için Öncü Topluluklar kavramı kullanılmıştır. Bu kavram, iklim değişikliğinin yakın ve en kötü etkileriyle yüzleşmek zorunda olan toplulukları tanımlamak için kullanılmaktadır. Gabrielle Gundry, “What is a frontline community?”, *Care About Climate*, (11.02.2021), <https://www.careaboutclimate.org/blog/what-is-a-frontline-community>.

ve küresel güneyi kasıtlı olarak yoksullaştıran sömürünün karşılığında adaptasyon, kayıp ve hasar dahil olmak üzere iklim değişikliğinin etkileri için finansman sağlamaları talep edilmiştir. Üçüncü talep 1,5 santigrat derece hedefinin 2030'a gerçekten sıfırı hedefleyerek ve sahte çözümlerden kurtularak gerçekleştirilmesi talebidir. Fosil yakıtların bu sürecin esas sebebi olduğu ve hükümetlerin denkleştirme, karbon piyasası, karbon yakalama teknolojileri, doğa temelli çözümler, jeomühendislik, iklim dostu tarım gibi sahte çözümleri reddetmesi gerektiği ve “net sıfır” a ulaştıracak politikalar benimsemesi gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak, küresel dayanışma, barış ve adalet talep edilmiştir. Tüm savaflara son verilmesi, çok taraflılığın ve enternasyonalizmin barış ve adalet temelinde yeniden inşa edilmesi, sivil toplum için güvenli bir ortamın sağlanması, adalet ve barış temelinde uluslar, işçiler ve topluluklar arasında küresel dayanışma inşa edilmesi istenmiş; insan haklarının iklim müzakerelerinin temelinde olmasının sağlanmasının altı çizilmiştir.²⁹⁷

BMIÇDS 27. Taraflar Konferansı'nda (COP27) kabul edilen belgede ise, sera gazı salınımlarıyla ilgili, bu belgelerdeki kadar net bir emisyon hedefinin belirlenmediği görülmektedir. “Uygulanabilir alanlarda sera gazı emisyonunun azaltılması” ifadeleri geçmekte, 1.5 santigrat derece hedefinin tekrarlandığı, bu hedefe ulaşmak isteniyorsa salınımın 2019 yılına oranla %43 azaltılması gerektiği ifade edilmiştir.²⁹⁸ İklim değişikliğini çözümlmek adına iklim adaleti kavramının önemi kabul edilmiş, ormanlar, okyanuslar ve kriyosferi de içerecek şekilde ekosistemlerin bütünlüğü ve biyoçeşitliliğin korunmasının önemli olduğu belirtilmiştir.²⁹⁹ İklim değişikliğinin “insanlığın ortak kaygısı” olduğunun altı çizilmiş; tarafların iklim değişikliğini çözümlerken temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkı, sağlık hakkı gibi insan haklarını, yerli halkların, yerel toplulukların, göçmenlerin, çocukların,

²⁹⁷ “COP27 Peoples’ Declaration for Climate Justice”, (24.11.2022), <https://globalforestcoalition.org/cop27-peoples-declaration-for-climate-justice/>.

²⁹⁸ “Sharm el-Sheikh Implementation Plan”, UNFCCC, 20.11.2022, s. 3, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cop27_auv_2_cover%20decision.pdf.

²⁹⁹ “Sharm el-Sheikh Implementation Plan”, s. 1.

engellilerin ve kırılgan durumda olanların haklarını, toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁰⁰ Belgedeki en önemli vurgulardan birinin “sürdürülebilir kalkınma” olduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte sürdürülebilir yaşam stillerinin, sürdürülebilir üretim ve tüketimin de iklim değişikliği açısından önemli olduğu belirtilmiştir.³⁰¹

Görülebileceği üzere, iklim adaleti kavramına ilişkin çok çeşitli yaklaşımlar vardır. Hepsinin ortak noktası, iklim değişikliğinin fosil yakıtlar sebebiyle oluştuğuna ilişkin olup, resmi belgeler hariç olmak üzere zaman içerisinde fosil yakıtlara ilişkin alınması gereken tavır daha da sertleşmiştir. Gezegenin geleceği için sera gazı salınımının bir an önce düşürülmesi gerekliliği, zaman geçtikçe fosil yakıtların azaltılmasına ilişkin gerçek bir önlemin alınmaması sonucunda daha da büyük önem taşımaya başlamıştır. Bununla birlikte, iklim adaletine ilişkin belgelerde çoğunlukla çevresel adalet kavramıyla benzerlikler görülmüştür. Hemen her belgede benzer bir şekilde kırılgan gruplar tanımlanmış, iklim değişikliğinin bu gruplar üzerindeki orantısız izdüşümünden bahsedilmiştir. Bununla birlikte, iklim değişikliğine katkıda bulunanlar aranmış, çoğunlukla fosil yakıtlar ve bunları kullanarak zenginleşen ülkeler ve şirketler sorumlu tutulmuştur. Çoğunlukla Kuzey ve Güney arasındaki eşitsizliklere değinilmiş; ancak Bali İklim Adaleti ilkelerinde Güney’deki elit kesimin de bu noktadaki katkılarına değinilerek sınıfsal eşitsizliğin altı çizilmiştir. Kimi belgelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin de altı çizilmiş, kadınların bu süreçten olumsuz etkilendiği belirtilmiştir. Belgeler çoğunlukla benzer taleplerde bulunsa da bazı belgelerde doğa temelli yaklaşımların ön plana çıktığı görülmekteyken, diğerlerinde insan hakları temelli yaklaşımların ön plana çıktığı görülmektedir. Kimilerinde piyasa temelli çözümlerin tamamen reddi söz konusuyken, kimilerinde ise sürdürülebilir kalkınma vurgusu vardır. Tüm bunlar iklim adaletine ilişkin çeşitli görünümünün ve iklim

³⁰⁰ “Sharm el-Sheikh Implementation Plan”, s. 1.

³⁰¹ “Sharm el-Sheikh Implementation Plan”, s. 1.

adaletini çözmek adına çeşitli yaklaşımların olduğunu göstermektedir. Çalışmamızda bu yaklaşımlara değinilecek, ancak öncesinde iklim adaletsizliğinin görünümüleri incelenecektir.

A. İKLİM ADALETSİZLİĞİNİN ÇEŞİTLİ GÖRÜNÜMLERİ

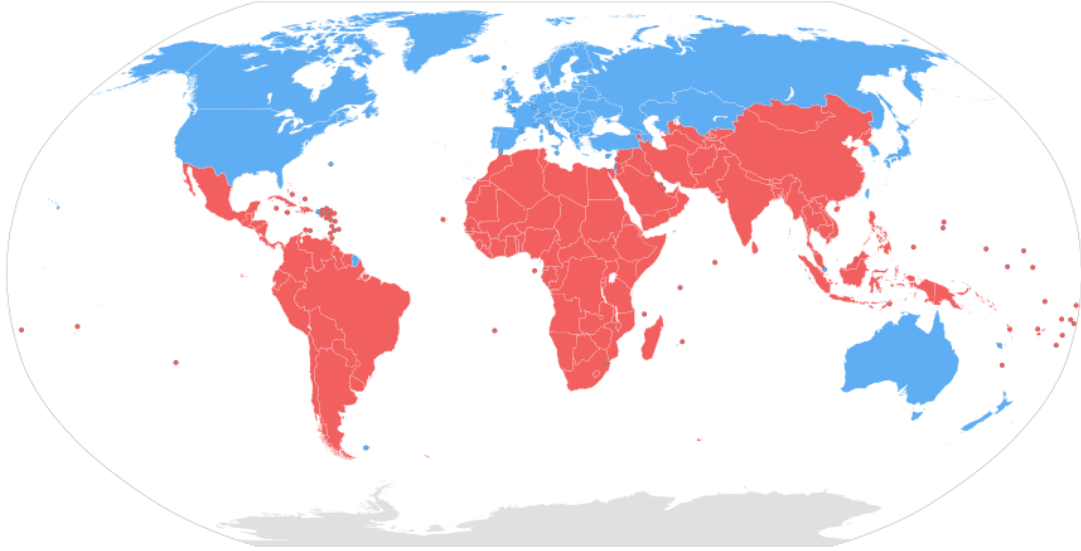
İklim değışikliği, çeşitli gruplar arasında yararlılara sahip olma ve zararlılara katlanma noktasında bir adaletsizlik yaratmaktadır. Kimi gruplar iklim değışikliğine sebebiyet verirken, kimi gruplarsa bu sürece daha az katkıda bulunmalarına rağmen zararlı sonuçlarına daha fazla katlanmak zorunda kalmaktadır. Bu başlık altında, bu adaletsizlikler görünür kılınmaya çalışılacaktır.

1. Küresel Kuzey ve Küresel Güney arasındaki İklim Adaletsizliği

Küresel Kuzey ve Küresel Güney ayrımı coğrafî olmaktan öte ekonomik bir durumu açıklamak için kullanılmaktadır, yerkürenin Kuzey’indeki ülkeler çoğunlukla gelişmiş ülkeleri oluştururken yerkürenin güneyinde kalanlar ise az gelişmiş, gelişmekte olan veya Üçüncü Dünya ülkeleri kavramlarına karşılık gelmektedir.³⁰² Küresel Kuzey, zenginliğe karşılık gelirken, Küresel Güney yoksul ülkeleri tanımlamak için kullanılmaktadır.³⁰³

³⁰² Marlea Clarke, “Global South: what does it mean and why use the term?”, *University of Victoria Political Science - Global South Political Commentaries*, (10.12.2022), <https://onlineacademiccommunity.uvic.ca/globalsouthpolitics/2018/08/08/global-south-what-does-it-mean-and-why-use-the-term/>.

³⁰³ Fethulah Akın, “Küreselleşme, Kuzey-Güney ve Yoksulluk”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 2 (2004), s. 89.

Şekil 5: Küresel Kuzey ve Küresel Güney'i Gösteren Harita (Kaynak: Marlea Clarke)

Daha sonra tarihsel sorumluluk kavramında da tartışılacağı üzere, Küresel Kuzey tarihsel anlamda karbon emisyonlarının büyük bir kısmından sorumludur. Bununla birlikte, iklim değişikliğine oldukça az katkısı olmakla birlikte Küresel Güney, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden en fazla etkilenecek bölgeleri barındırmaktadır.³⁰⁴

Bununla birlikte, en büyük oranda etkilenecek olan küçük ada ülkeleri de yine gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır. İklim değişikliği noktasında belki en büyük etkilere maruz kalmak zorunda olan bu devletlerin birkaç sene içerisinde sular altında kalması olası görülmektedir. Bu devletler iklim değişikliğine sebep olma noktasında en az etkileri gösterirken, en büyük zararları üstlenmek zorunda kalmaları adalet açısından pek çok sorgulamayı beraberinde getirmektedir.³⁰⁵

2. İklim Adaletinde Sınıf Eşitsizliği

Adaletle ilişkin sorgulamalar, yalnızca bölgesel düzlemde yapılmamaktadır. Bali İklim Adaleti İlkelerinde de belirtildiği gibi, iklim değişikliğine yol açan tüketim alışkanlıkları Güney'deki elitler arasında da oldukça yaygındır. Bununla birlikte, “Kuzey'deki Güney” de

³⁰⁴ Aygül Akkuş, “Küresel Güney Bağlamında İklim Etiği ve İklim Adaleti Uygulamaları”, *Cappadocia Journal of Area Studies (CJAS)*, Cappadocia University, c. 2, sy. 3 (2021), s. 203, doi:10.38154/cjas.17.

³⁰⁵ UNFCCC Climate Change Secretariat, *Climate Change Small Island Developing States*, Bonn, Germany: UNFCCC, 2005, s. 2.

iklim değişikliğinden fazlasıyla etkilenecektir.³⁰⁶ Dolayısıyla, sınıf eşitsizliğinin iklim adaleti noktasında oldukça büyük bir önem taşıdığı ifade edilebilecektir.

Yoksullar, daha düşük karbon ayak izine sahip olmaları sebebiyle iklim değişikliğine sebep olmanın çok ötesinde bir noktada bulunmaktadır. İklim değişikliği yoksullar arasında daha yoğun etkilere sahip görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, uyum ve adaptasyon maliyetlerini karşılayabilme noktasındaki finansal yetersizliktir. Düşük sosyoekonomik seviyeler ve afetlerin bağlantısını inceleyen bir çalışmaya göre, bu gruplar afet öncesinde daha hazırlıksızdır çünkü pahalı hazırlık eylemlerini karşılayamamakta, olası bir felaket durumuna karşı finansal güvence sağlayabilecek olan sigorta olanaklarını kullanamamakta, evleri daha dayanıklı hale getirebilecek tamiratları yapamamaktadır. Barınma olanakları konusunda, düşük sosyoekonomik statüye sahip insanlar afetlere karşı daha savunmasız olan evlerde ve afet riskinin daha yüksek olduğu bölgelerde yaşamaktadır. Ayrıca, bazı afetler -örneğin sıcak hava dalgaları gibi- sağlık konusunda da düşük sosyoekonomik seviyelerdeki insanların daha fazla etkilendiği ortaya konulmuştur. Bir finansal kayıp yaşanması durumunda yaşanan finansal kayıp, düşük sosyoekonomik seviyedeki insanın toplam malvarlığının oransal olarak daha büyük bir kısmına karşılık gelebilmektedir. Bir afetin ardından, barınma ve diğer ihtiyaçlarını karşılama noktasında pek çok engelle karşılaşmakta, kaynaklara erişim konusu büyük bir sorun olarak karşılırlarına çıkmaktadır. Bu kaynak eksikliği duygusal ve fiziksel olarak sağlık sorunlarına yol açmakta olup afet sonrasında stres ve depresyon yaşamaları da oldukça olasıdır.³⁰⁷

³⁰⁶ "Bali Principles of Climate Justice".

³⁰⁷ SAMHSA, *Disaster Technical Assistance Center Supplemental Research Bulletin Greater Impact: How Disasters Affect People of Low Socioeconomic Status*, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, 2007, ss. 12-13.

3. İklim Adaleti ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

İklim adaleti konusunda öne çıkan konulardan biri toplumsal cinsiyet eşitsizliğine ilişkindir. Erkekler ve kadınlar arasında tüketim alışkanlıklarından başlayarak bir farklılık bulunmakta; hayvansal gıda tüketiminden özel araç kullanımına kadar kadınlar sera gazı salınımına erkeklerden daha farklı oranlarda sebep olmakta, kadınların erkeklere oranla daha düşük karbon ayak izine sahip olduğu belirtilmektedir.³⁰⁸³⁰⁹

Bununla birlikte, kadınların çevresel felaketlerden etkilenme şekli erkeklere göre farklılık göstermektedir. 1991 yılında Bangladeş'te meydana gelen sel felaketinde kadınların ölüm oranının erkeklerin ölüm oranının beş kat fazla olmuştur. Kadınların kamusal alana katılımının daha az olması sebebiyle afetten önce haberdar olmamaları, kadınların yanlarında bir erkek olmadan evden çıkamamaları ve erkeklerin kız çocukları yerine erkek çocuklarını kurtarmaya öncelik vermesi, bu sonuca etki eden faktörler arasında sayılmıştır.³¹⁰

Bu durum yalnızca Bangladeş'in spesifik koşullarına bağlı değildir. Kadınların kamusal alana katılımının daha az olması sebebiyle erken uyarı sistemlerinin başarısızlığa uğradığı UNDP raporunda da belirtilmiştir. Bununla birlikte toplumsal cinsiyetin yalnızca “kadın” anlamına gelmediğini altı çizilmiş; kadınlar ve çocukların bir afet sırasında ölüm oranının bir erkeğin ölüm ihtimaline oranla 14 kat daha fazla olduğu belirtilmiştir.³¹¹ İklim değişikliğinin cinsiyetlere etkisi, biyolojik farklılıkların ötesinde olmakla birlikte, zaman zaman biyolojik farklılıklar da gündeme gelmek zorundadır. Kadınlar iklim değişikliği sebebiyle strese bağlı hastalıklar, bulaşıcı hastalıklara karşı kırılganlık ve yetersiz beslenme ile karşı karşıya

³⁰⁸ Doğru, Gökalp Alıca, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, s. 37.

³⁰⁹ Geraldine Terry, “No Climate Justice without Gender Justice: An Overview of the Issues”, *Gender & Development*, c. 17, sy. 1 (2009), s. 10, doi:10.1080/13552070802696839.

³¹⁰ Doğru, Gökalp Alıca, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, s. 37.

³¹¹ Bureau for Crisis Prevention and Recovery, “Gender and Disasters”, UNDP, 2012, ss. 1-2, <https://www.undp.org/arab-states/publications/gender-and-disasters>.

kalmaktadır.³¹² İklim değişikliği politikaları, tüm bunlar yüzünden toplumsal cinsiyet bakış açısıyla incelenmek zorundadır.

4. Kuşaklararası İklim Adaleti

İklim değişikliğinden büyük oranda insan hareketleri sorumludur. Geçmişte yapılan büyük oranda sera gazı salınımı, bugün atmosferde birikerek iklim değişikliğine sebebiyet vermektedir. Bugün sera gazı salınımına hız kesmeden devam edilmekte, gelecek nesilleri ise çok daha büyük bir birikim beklemektedir. İklim değişikliği bu sebeple geçmişim, şimdinin ve geleceğin sorunu olarak tanımlanmaktadır.³¹³

Fayda ve zararların dağıtımı noktasında, henüz dünyaya gelmemiş ve herhangi bir şekilde herhangi bir kaynağı kullanmamış olan nesillerin bu salınımın faydalarından yararlandığını söylemek mümkün olmayacaktır. Ancak hiçbir eylemiyle bu birikime sebep olmamış gelecek nesiller, bu birikimin bütün zararlarına katlanmak zorunda kalacaklardır. Dolayısıyla iklim adaleti noktasında ilk akla gelen konulardan biri kuşaklararası adalet olmaktadır.³¹⁴

5. İklim Adaleti ve Türler Arası Adalet

İklim adaleti noktasında diğer konular kadar gündeme gelmeyen ancak en az onlar kadar önemli bir konu vardır: türler arası adalet.³¹⁵ İklim değişikliğine insanların son yüzyıllarda sergiledikleri doğayı tahrip edici, sürdürülebilir olmayan eylemler sebep vermektedir. Bu eylemler neticesinde Dünya, içinde yaşayan tüm canlı ve cansız varlıklarla birlikte büyük bir krize sürüklenmektedir. Bu krize hiçbir katkısı olmayan bazı türler, iklim değişikliğinden oldukça fazla bir şekilde etkilenmekte, kimi türler yok olma tehdidiyle karşı karşıya

³¹² Rakibe Külcür, “Toplumsal Cinsiyetin Çevresel Adalet ve İklim Değişikliği Bağlamında Türkçe Literatürdeki Görünürlüğü”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi / Istanbul University Journal of Women's Studies*, c. 0, sy. 24 (2022), s. 42, doi:10.26650/iukad.2021.982531.

³¹³ Aysel Demir, “İklim Adaletine Kant ve Rawls’un Etik Temelli Adalet Teorileri Çerçevesinde Felsefi Bir Yaklaşım”, *İnsan ve İnsan Dergisi*, 2022, s. 67, doi:10.29224/insanveinsan.1103781.

³¹⁴ Demirci, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, s. 186.

³¹⁵ Semra Cerit Mazlum, “Uluslararası İklim Politikası: Hakkaniyet ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Bir Değerlendirme”, *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü: İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi*, ed. Etem Karakaya, Araştırma Dizisi İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2008, s. 152.

gelmektedir. Ayrıca orman yangınları ve istilacı türlerin yayılması gibi biyolojik çeşitliliği etkileyen çeşitli durumlar da meydana gelmektedir.³¹⁶

Ekosistemler üzerinde oldukça yıkıcı bir etkiye sahip olmakla birlikte, iklim politikalarında doğaya ve diğer türlere saygılı bir yaklaşımdan öte insanmerkezli bir yaklaşım güdülmektedir.³¹⁷ Oysa iklim adaleti açısından gerçek bir sonuca ulaşmak isteniyorsa çevremerkezli yaklaşımın benimsenmesi ve doğanın, içinde yaşayan canlı ve cansız tüm varlıklarla birlikte korunması gerekmektedir.

B. İKLİM ADALETİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

1. Tarihsel Sorumluluk

Tarihsel sorumluluk yaklaşımında, gelişmiş ülkelerin tarihsel anlamda daha fazla emisyon gerçekleştirdikleri, bu sebeple küresel ısınmadan daha fazla sorumlu oldukları dile getirilmektedir. Tarihsel sorumluluk kavramı, “ekolojik borç” kavramıyla birlikte kullanılmaktadır. Ekolojik borç kavramı ile gelişmiş ülkelerin geçmişte yapmış oldukları sömürgecilik sebebiyle, insanları ve kaynakları sömürülen gelişmemiş/gelişmekte olan ülkelere karşı borçlu oldukları dile getirilmektedir.³¹⁸ Tarihsel sorumluluk yaklaşımı, çevre hukukunun başlıca ilkelerinden biri olan “kirlenen öder” ilkesinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kirlenen öder ilkesini açıklamak gerekirse, çevresel kirliliğinin maliyetlerini, çevreyi kirlenenlerin ödemesi anlamına gelmektedir. İlke, çevrenin bedava bir kamusal mal olarak görülerek sınırsızca kullanılmasını önlemeyi amaçlamaktadır.³¹⁹ Bununla birlikte, bu ilkenin kirleneni cezalandırma amacı taşımadığı belirtilmelidir.³²⁰ Bu ilke, ilk defa OECD’nin 1972

³¹⁶ IPCC, *Global Warming of 1.5°C: IPCC Special Report on impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels in context of strengthening response to climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, 1. bs., Cambridge University Press, 2022, s. 8.

³¹⁷ Cerit Mazlum, “Uluslararası İklim Politikası: Hakkaniyet ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 152.

³¹⁸ Doğru, Gökalp Alıca, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, s. 18.

³¹⁹ Ahmet M. Güneş, *Çevre Hukuku*, 2. Baskı Ankara: Adalet Yayınevi, 2019, s. 69.

³²⁰ Nühket Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, 2. Baskı Ankara: İmaj Yayınevi, 2012, s. 117.

tarihli bir tavsiye kararında yer almıştır.³²¹ OECD, kirleten öder ilkesinin ne olduğunu açıklamak için 1992 yılında bir yayın hazırlamış ve bu ilkenin bir hakkaniyet prensibi olmadığını, “ekonomik sistemde çevresel maliyetlerin karar alım sürecine dahil edilmesini sağlayacak elverişli göstergeleri yerleştirmeyi hedeflediği” belirtilmiştir.³²²

Kirleten öder ilkesinden bahsedilebilmesi için öncelikle “kirlilik” ve “kirleten” kavramlarının tanımlanması gerekmektedir. Kirlilik, OECD’nin 1974 tarihli bir tavsiye kararında “insan sağlığını tehlikeye atacak, canlı kaynaklara ve ekosistemlere zarar verecek ve çevrenin diğer meşru kullanımını bozacak veya bunlara müdahale edecek şekilde insan sağlığını tehlikeye sokan zararlı etkilerle sonuçlanan maddelerin veya enerjinin insan tarafından doğrudan veya dolaylı olarak çevreye sokulması” olarak tanımlanmaktadır.³²³ Kirleten ise AB’ye göre “doğrudan veya dolaylı şekilde çevrenin bozulmasına sebep olan ya da bozulma sonucuna yol açan koşulları ortaya çıkaran kişi” olarak tanımlanmıştır.³²⁴ Hemen herkes, çevreyi belirli düzeylerde kirletmekle birlikte, birinin kirleten olarak tanımlanabilmesi için bu düzeyin çok daha büyük bir orana sahip olması gerekmektedir. Bununla birlikte, kirlilik yaratarak kişinin kişisel kazançlarını artırması da gündeme gelmektedir.³²⁵ Bu ise ekonomide “dışsallık” kavramıyla ifade edilmektedir. Dışsallık kavramı, “pozitif dışsallık” ve “negatif dışsallık” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Pozitif dışsallık, “üretim sürecinin kişilerin kendi katkısı olmaksızın dışarıda gerçekleşen bir durumdan olumlu bir şekilde etkilenmesi ve yarar sağlaması” şeklinde açıklanabilecektir.³²⁶ Buna klasik bir örnek olarak tarımla uğraşan birinin komşusunun arıcılıkla uğraşması verilmektedir. Bu örnekte arılar, tozlaşmayı artırarak kişinin

³²¹ Güneş, *Çevre Hukuku*, s. 70.

³²² OECD, “The Polluter-Pays Principle”, OECD Analyses and Recommendations, Paris, 1992, s. 9, [https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD\(92\)81&docLanguage=En](https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD(92)81&docLanguage=En).

³²³ OECD, “Recommendation of the Council on Principles concerning Transfrontier Pollution”, 14.11.1974, <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0133#mainText>.

³²⁴ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 118.

³²⁵ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 118.

³²⁶ Nükhet Turgut, “Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 44, sy. 1 (1995), s. 615, doi:10.1501/Hukfak_0000000712.

tarlasından alabileceği ürünün verimini artırmaktadır ve bunun için tarla sahibinin ekstra bir maliyet yüklenmesi gerekmemektedir. Negatif dışsallık ise pozitif dışsallığın tam tersi olarak ifade edilebilecektir. Kirlilik, dışarıdaki insanlar için negatif bir dışsallık yaratmaktadır.³²⁷ Kirleticinin herhangi bir ekonomik katkı sunmadan çevresel yarar sağlaması pozitif bir dışsallıken, gerçekleştirdiği ekonomik faaliyetler sonucu ortaya çıkan çevresel maliyetlere katlanması sonucunda negatif bir dışsallıktan söz edilebilecektir.³²⁸

Kirleten öder ilkesi, kirleticinin kirliliğin bedelini ödemesini düzenlemektedir. Kirleten öder ilkesi bir anlamda “dışsallıkların içselleştirilmesi”dir.³²⁹ Bu ilkenin uygulanması noktasında iki farklı yöntemden bahsedilebilmektedir. Bunlardan birincisi, “müdahaleci yöntemler”dir. Müdahaleci yöntemlerde kamusal makamlar ve hukuki düzenlemeler ön plana çıkmaktadır. Yasaklar ve standartlar koymak, çevre vergileri veya vergi dışı kirlilik ücretleri gibi kirlilik ücretleri belirlemek veya ortak tazmin fonları ve kirlilik sigortası oluşturmak gibi araçlar müdahaleci yöntemin yansımaları olarak görülebilecektir.³³⁰ İkinci yöntem ise “piyasa yöntemleri”dir. Çevrenin çeşitli ögeleri üzerinde mülkiyet haklarının tanınması, alınır-satılır paylar (emisyon ticareti gibi araçlar) ise kirleten öder ilkesinin piyasa aracılığıyla hayata geçirilmesinin yollarıdır.

“Kirleten öder” ilkesinin iklim değişikliği anlamında yansımalarından biri, tarihsel sorumluluktur. Tarihsel sorumluluk ifadesiyle, tarihsel olarak iklim değişikliğine en çok katkıda bulunanların iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine katlanması gerektiği belirtilmektedir. Tarihsel anlamda, sanayileşmiş Kuzey ülkeleri, Güney’e oranla çok daha büyük oranda salınım gerçekleştirmiş; sahip oldukları kalkınma seviyesine atmosferi kirleterek ulaşmışlardır.³³¹ Özellikle 18. yüzyıl atmosfere salınan sera gazlarının artışında çok büyük bir

³²⁷ N. Gregory Mankiw, *Principles of Economics*, 3rd ed Mason, Ohio: Thomson/South-Western, 2004, s. 11.

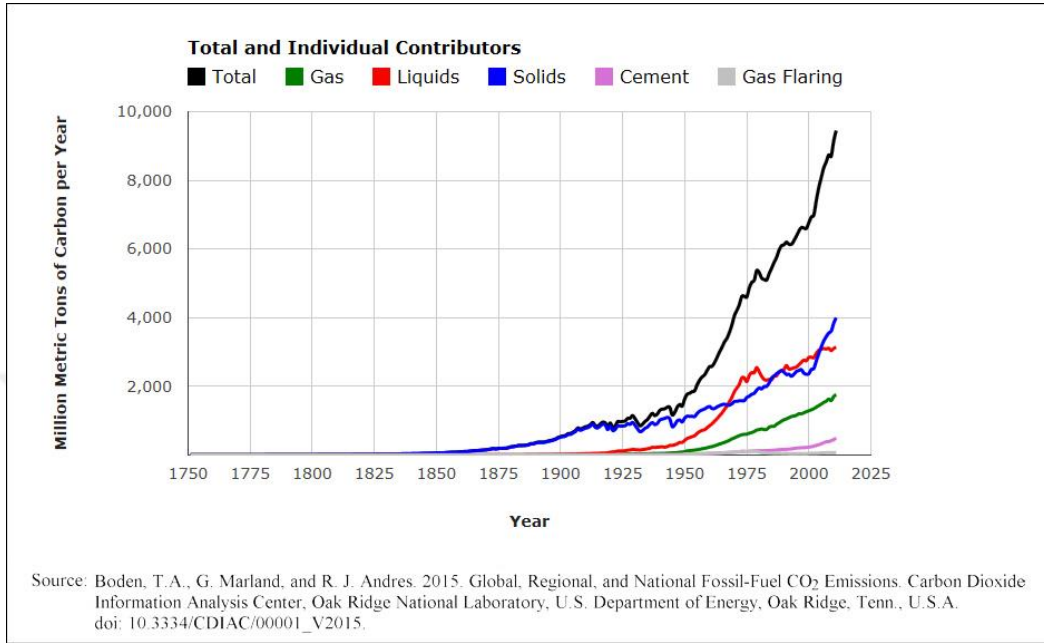
³²⁸ Güneş, *Çevre Hukuku*, s. 73.

³²⁹ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 122.

³³⁰ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, ss. 129-33.

³³¹ Doğru, Gökalep Alıca, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, s. 18.

dönüm noktası oluşturmaktadır. Bunun en büyük sebebi fosil yakıta dayalı sanayileşme hareketi olmuştur. Bu sürece en fazla katkıyı sağlayan ise başta İngiltere ve ABD olmak üzere küresel Kuzey ülkeleri olmuştur.^{332 333}

Şekil 6: Karbon Salınımının Yıllara Göre Değişimi (Kaynak: Boden vd.)

Tarihsel sorumluluk anlayışı ise iklim değişikliğinin günümüzde ortaya çıkmadığını ve atmosferde biriken bu gazlar sebebiyle kirliliğin önceden başladığını, tarihsel olarak bu birikimden en çok sorumlu olan ülkelerin bu noktada en büyük sorumluluğu üstlenmesi gerektiğine ilişkindir. Sanayileşmiş ülkelerin dünyanın geri kalanına olan tarihsel ve ekolojik borçlarına ilişkin bir yaklaşımdır.³³⁴ Ekolojik borç, Martinez-Alier, Simms ve Rijnhout tarafından “Sanayileşmiş Kuzey ülkelerinin, kaynakların yağmalanması, haksız ticaret, çevresel zarar ve atık biriktirmek için çevresel alanın serbestçe işgal edilmesi nedeniyle Üçüncü Dünya

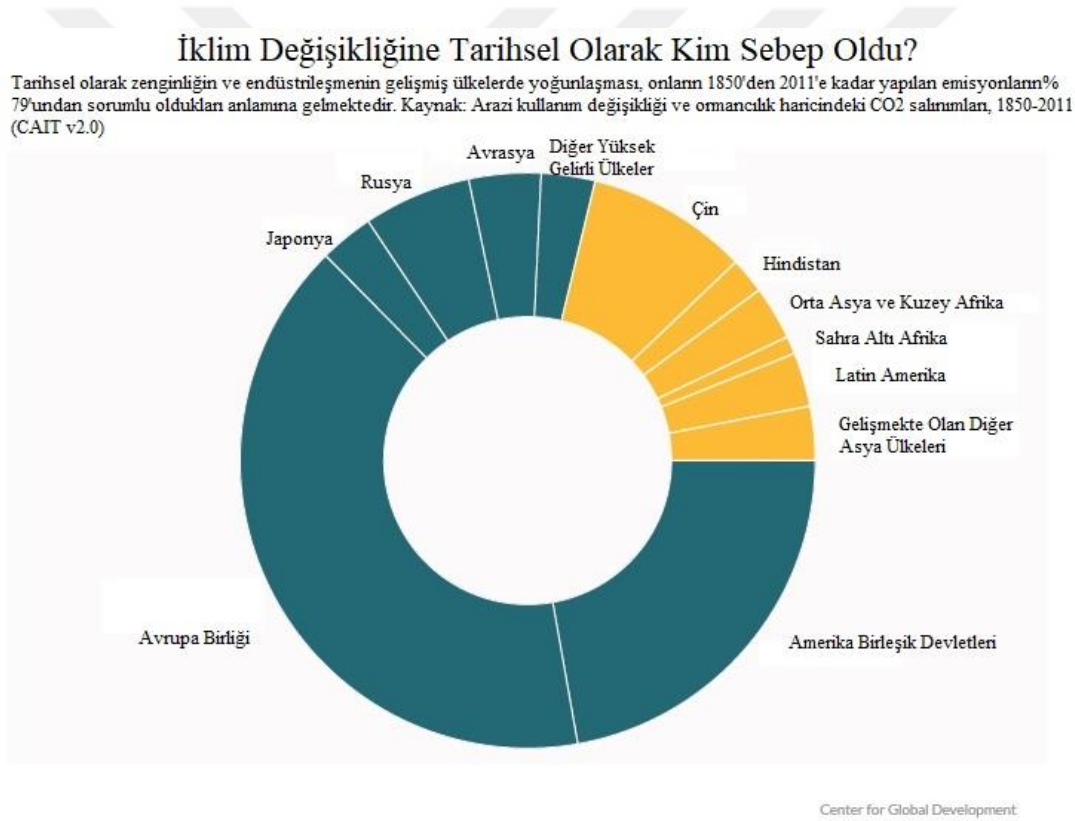
³³² Doğru, Gökalp Alıca, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, s. 18.

³³³ T. Boden, R. Andres, G. Marland, “Global, Regional, and National Fossil-Fuel CO₂ Emissions (1751 - 2014) (V. 2017)”, Environmental System Science Data Infrastructure for a Virtual Ecosystem; Carbon Dioxide Information Analysis Center (CDIAC), Oak Ridge National Laboratory (ORNL), Oak Ridge, TN (United States), 2017, doi:10.3334/CDIAC/00001_V2017.

³³⁴ Ethemcan Turhan v.dğr., *İklim Adaleti Mücadelesi İçin 10 Durak*, İstanbul: Ekoloji Kolektifi, 2017, s. 15.

ülkelerine biriktirdiği borçtur.” şeklinde tanımlanmıştır.³³⁵ Tarihsel sorumluluk kavramı ile gelişmiş ülkelerden bu borçlar talep edilmektedir.

Küresel kalkınma merkezinin 1850-2011 yılları arasındaki salınım miktarına ilişkin verilerine göre küresel ısınmanın %79’undan gelişmiş ülkeler sorumludur.³³⁶ Bununla birlikte yine aynı çalışmada yer alan bir başka grafikse iklim değişikliğinden en çok kimin etkilendiğini göstermektedir. Bu grafiğe göre, iklim değişikliğinden en çok etkilenenler %78 oranıyla gelişmekte olan ülkelerdir. Bu durum, iklim adaletine ilişkin en temel tartışmalardan biri olan yararlar ve zararların eşit dağılımadığını en açık şekilde göstermektedir.

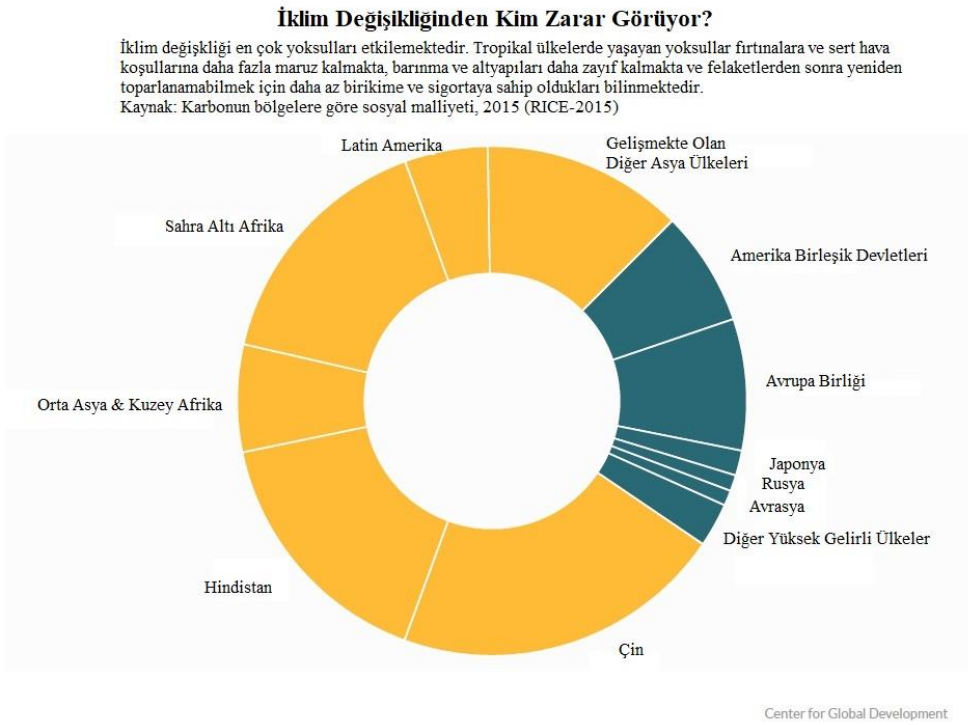

Şekil 7: İklim Değişikliğine Tarihsel Olarak Kim Sebep Oldu? (Kaynak: Central for Global Development)

³³⁵ Martinez-Alier J., Simms A., Rijnhout L. (2003), Poverty, Development and Ecological Debt. Leaflet. (akt. Erik Paredis v.dğr. (ed.), *The concept of ecological debt: its meaning and applicability in international policy*, Gent: Academia Press, 2007, s. 38.

³³⁶ Jonah Busch, “Climate Change and Development in Three Charts”, *Center for Global Development*, 18.08.2015, <https://www.cgdev.org/blog/climate-change-and-development-three-charts>.

Kirleten öder ilkesinin bir yansıması olarak gelişmiş ülkelerin sorumlu tutulduğu tarihsel sorumluluk yaklaşımı, bu adaletsiz dağılıma ilişkindir. Dağıtıcı adalete ilişkin bir görüş, sonuçların katkılarıyla orantılı olmasını önemsemektedir.³³⁷ Ancak iklim değişikliği konusunda bu sürece en çok katkı sağlayanlarla bu durumun sonuçlarından etkilenenler birbirinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla, tarihsel sorumluluk iklim adaletinin bu en temel sorunlarından birini ele almaktadır.

Şekil 8: İklim Değişikliğinden Kim Zarar Görüyor? (Kaynak: Central for Global Development)

Öte yandan, bu yaklaşım birkaç farklı eleştiriye maruz kalmaktadır. Birincisi sorumluluk kavramının koşullarına ilişkindir. Haksız fiil sorumluluğunun karşılanması için üç koşulun bulunması gerekmektedir: 1. Nedensellik -kişiye sorumluluk atfedilen durum, kişinin kendi eyleminin bir sonucu olarak ortaya çıkmalıdır. 2. Gönüllülük -kişi, bu eylemi özgür iradesiyle gerçekleştirmiş olmalıdır. 3. Bilgi -kişinin eyleminin sonuçlarını bilmesi veya bilebilecek

³³⁷ Demirci, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, s. 188.

durumda olması gerekmektedir.³³⁸³³⁹ Ancak, tarihsel sorumluluk kavramında üçüncü şart gerçekleşmemiştir, çünkü sera gazlarının olumsuz etkileri ancak birkaç yıldır bilinmektedir.³⁴⁰ Dolayısıyla, eleştirilere göre sorumluluğun doğmaması gerekmektedir. Ancak, bilgi unsuru için ele alındığında, sonuçların bilinmesi veya bilinebilecek durumda olunması beklenmektedir. Bu kavramın Türk hukukundaki karşılığı “kusur” kavramıdır. Kusura ilişkinse objektif ve subjektif olmak üzere iki farklı teori mevcuttur. Objektif kusur teorisi, faili mensup olduğu toplumdaki orta seviyedeki bir insana göre değerlendirmekte ve göstermesi gereken özeni bu kıstaslara göre belirlemektedir. Subjektif kusur teorisindeyse failin kişiliği önem taşımaktadır. Bu teoride “failin içinde bulunduğu psikolojik ve fikrî şartları, kişisel yetenekleri, eğitim ve öğretim düzeyi, yetişme şartları, meslekî becerisi faile yüklenecek kusurun derecesini belirlemekte”dir.³⁴¹ Bilgi unsuru, ortalama bir vatandaşa göre eksik olup, oldukça büyük şirketler ve devletlerin, çevreye ne şekilde etkilediğine ilişkin AR-GE çalışmalarına gerekli fonu ayırmaları durumunda bilebilecek durumda olması gereken bir bilginin mevcut olduğu söylenebilecektir. Dolayısıyla burada failerin kendilerinden beklenen özeni yerine getirmediği ifade edilebilecektir.

Ayrıca, sorumluluğun doğması için kusur her şart ve koşulda aranmamaktadır. Roma hukukuna hâkim olan “kusur yoksa zarara zarar gören katlanır” şeklindeki ilke, zaman içerisinde dönüşüme uğramış ve kusursuz sorumluluk türleri tanımlanmıştır.³⁴² Tehlike

³³⁸ Darrell Moellendorf, “Climate Change and Global Justice: Climate Change and Global Justice”, *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, c. 3, sy. 2 (2012), s. 135, doi:10.1002/wcc.158.

³³⁹ Haksız fiil sorumluluğu hakkında Türk hukukunda da kısmen benzer bir düzenleme vardır. Haksız fiil sorumluluğu, Türk Borçlar Kanununun 49-76 Maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu maddelerde, haksız fiil sorumluluğunun şartları olarak “zarar verenin kusuru”, “hukuka aykırı fiil”, “hukuka aykırı fiille başkasına zarar verme” ve “hukuka aykırı fiille zarar arasında uygun nedensellik bağı” aranmıştır. Kusur unsuru, doktrinde ihmal veya kast olarak ikiye ayrılmaktadır. Başak Baysal, *Haksız Fiil Hukuku*, 1. Baskı İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019, s. 49. Kast, zararlı sonucun doğumunu öngörerek ve isteyerek davranmaktır. İhmal ise zararlı sonucu istememekle birlikte doğmaması için durumun gerektirdiği ve kendisinden beklenen özeni göstermemektir. Baysal, *Haksız Fiil Hukuku*, s. 59.

³⁴⁰ Simon Caney, “Cosmopolitan Justice, Responsibility, and Global Climate Change”, *Leiden Journal of International Law*, c. 18, sy. 4 (2005), s. 44, doi:10.1017/S0922156505002992.

³⁴¹ Habip Oğuz, “Sorumluluk Hukukunda Kusur”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, sy. 28 (2016), s. 277.

³⁴² M. Halit Korkusuz, “Tehlike Sorumluluğunun Hukukumuzdaki Yeri”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 15-16, sy. 22-23-24-25 (2010), s. 90, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article->

sorumluluğu da kusursuz sorumluluk türlerinden biri olup, “varlıkları ve icraları ile başkaları için genel tehlike oluşturan tesis, işletme ve faaliyetlerin sebep oldukları zararı tazmin edilmesi” düşüncesiyle ortaya çıkmıştır.³⁴³ Ağır bir kusursuz sorumluluk türü olup, ancak illiyet bağının kesildiğinin ispatlandığı durumlarda sorumluluktan kurtulabilmek mümkün olabilmektedir.³⁴⁴ “Kirlenici” olarak tanımlanabilecek tesislerin faaliyetleri ile ortaya çıkan kirlilik arasında illiyet bağının varlığı açıktır. Dolayısıyla, tarihsel anlamda sera gazı salınımına sebep olan işletmelerin kusurlu olduğu kabul edilmese dahi bu bağlamda sorumluluğunun doğduğu ifade edilebilecektir. Ayrıca, sera gazlarının etkilerinin fark edilmesinden itibaren oldukça uzun bir zaman geçmiş ve gelişmiş ülkeler emisyon oranlarını azaltmak için büyük çaplı bir eyleme girişmemişlerdir, bilindiği andan itibaren gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmeye devam eden eylemler için bilgisizlik savunmasının arkasına sığınamayacağı açıkça söylenebilecektir.³⁴⁵

İkinci eleştiriye geçmişteki kuşakların sorumluluğunu gelecekteki kuşakların ödemesine ilişkindir. Karbondioksit molekülleri atmosferde uzunca bir süre kalabilmektedir, şu andaki soruna sebep olan insanların bir kısmı geçmişte yaşayan insanlardır ve bu insanlardan herhangi bir zararın tazmin edilebilmesi mümkün değildir.³⁴⁶ Ancak burada, geçmiştekilerin mirasından bahsedilebilecektir. Geçmişte yaşayan insanlar atmosfere fazlasıyla zarar vererek ülkeyi belirli bir kalkınma düzeyine ulaştırmışlar ve şimdi yaşayanlarsa onların bıraktığı bu mirastan yararlanmaktadır. Kalkınmanın getirdiği yüksek refah seviyesinden ve teknolojik imkanlardan yararlanmaktadırlar. İklim değişikliğinin çözümüne katkıda bulunmak, geçmişte yaşayanların bu emisyonlar karşılığında edindiği borca karşılıktır. Şayet geçmişte yaşayanların borçları üstlenmek istenmiyorsa, külli halefiyet ilkesi gereği miras tümüyle reddedilmek zorundadır. Bu

file/214008#:~:text=Yeni%20Bor%C3%A7lar%20Kanunumuzda%20tehlike%20sorumlulu%C4%9Fu,ve%20va
rsa%20i%C5%9Fleten%20m%C3%BCteselsilen%20sorumludur.

³⁴³ Banu Bilge Sarıhan, “Türk Borçlar Kanunu’nda Genel Bir Kural Olarak Tehlike Sorumluluğu”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, c. 20, sy. 1 (2014), s. 1178.

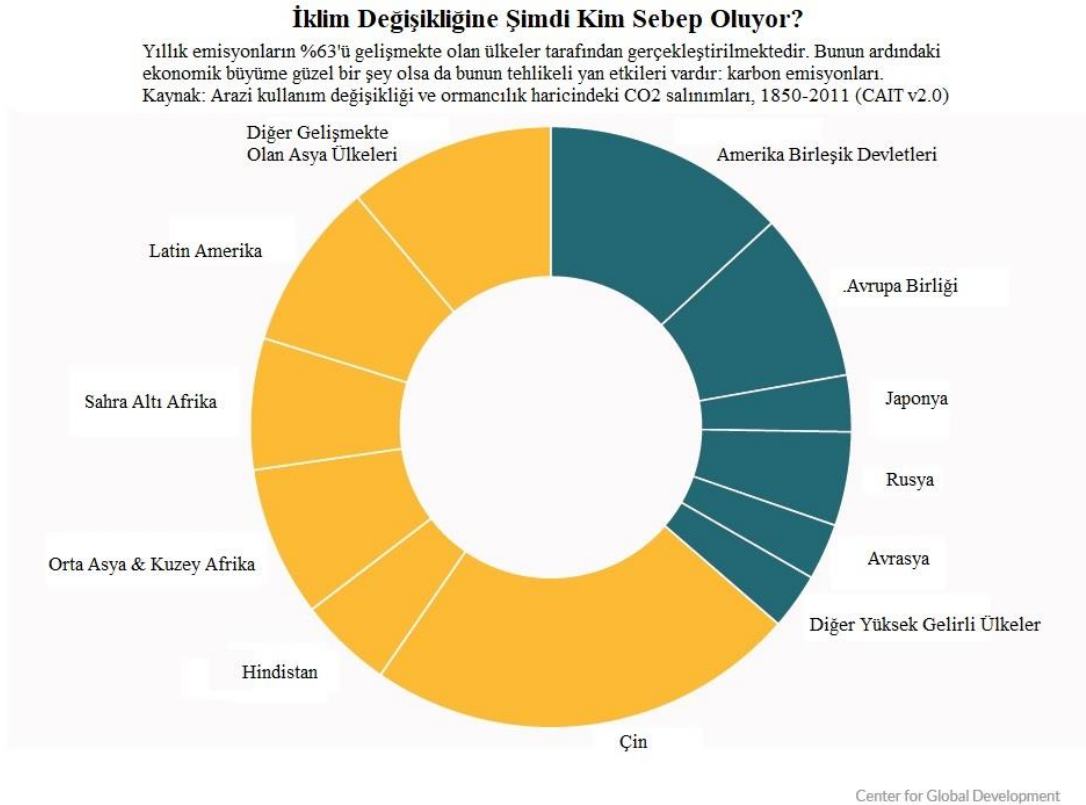
³⁴⁴ Korkusuz, “Tehlike Sorumluluğunun Hukukumuzdaki Yeri”, s. 93.

³⁴⁵ Henry Shue, “Global Environment and International Inequality”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, c. 75, sy. 3 (1999), s. 536.

³⁴⁶ Moellendorf, “Climate Change and Global Justice”, s. 135.

ilke gereği, miras bir bütündür ve bölünemez; mirasçılar mirasbırakanın ölümüyle terekeyi aktifi ve pasifiyle kazanır.³⁴⁷ Terekenin getirdiği haklardan yararlanıp borçların inkâr edilebilmesi hukuken mümkün olmadığı gibi adil de değildir. Dolayısıyla, tarihsel sorumluluk konusunda bu itirazın geçerli olmadığı söylenebilecektir.

Bir diğer eleştiri ise gelişmekte olan ülkelerin son zamanlarda çok daha fazla emisyon ürettiklerine ilişkindir. 2011 yılında Çin'in toplam emisyonu %23 ve Hindistan'ın %5 iken; ABD'nin %13, AB'nin %9'dur.³⁴⁸

Şekil 9: İklim Değişikliğine "Şimdi" Kim Sebep Oluyor?(Kaynak: Central for Global Development)

Zaman içerisinde gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelere daha fazla emisyon üretmeye başlamıştır. Dolayısıyla tarihsel sorumluluk, gelişmiş ülkelerin şimdiye kadar gerçekleştirdikleri eylemlerle küresel ısınmaya sebep olduklarını ifade etmekteyken, küresel

³⁴⁷ Fikret Eren, İpek Yücer Aktürk, *Türk Miras Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2019, s. 444.

³⁴⁸ Busch, "Climate Change and Development in Three Charts".

ısınma sorununu çözmek için tek başına yeterli olamayacaktır. Bununla birlikte, bazı yaklaşımlar, gelişmekte olan ülkelerin yüksek nüfusa sahip olduklarını hatırlatmakta ve daha eşitlikçi bir karbon dağılımı için “kişi başına düşen karbon miktarı” endeksinin kullanılmasını önermektedir.

2. Kişi Başına Düşen Karbon Yaklaşımı

Dağıtıcı adalete yaklaşımlardan biri, kişilerin sürece katkıları ne olursa olsun eşit haklara sahip olmaları gerektiğine ilişkindir.³⁴⁹ Eşitlikçi yaklaşım, Kant gibi kimi filozofların en temel düşüncesini oluştursa da kimileri düşüncesini oluştururken bu görüşten yararlanmaktadır. John Rawls’a göre, temel haklar ve özgürlükler noktasında eşitlik ilkesi geçerliyken, toplumdaki refahın dağıtılması noktasında en dezavantajlının lehine bir dağıtım izlenmelidir.³⁵⁰

Kişi başına düşen karbon yaklaşımı, insanların eşit haklara sahip olduğundan hareketle yola çıkmakta, ülkelerin belirli bir miktarla sınırlanmasında kişi başına düşen karbon emisyonunun dikkate alınmasını talep etmektedir.³⁵¹ Bu yaklaşım, iklim adaleti çerçevesinde dikkat çekilen kimi eşitsizlikleri de ortaya koymaktadır. Bali İklim Adaleti İlkelerinin giriş kısmında “Kuzey ve Güney arasındaki eşitsizlikler ve Güney’deki elitler arasındaki sürdürülemez yaşam tarzına” dikkat çekilmektedir. Ayrıca “Kuzey’deki Güney” kavramıyla sınıfsal eşitsizliklere de dikkat çekilmiştir.³⁵² Kuzey ve Güney ülkeleri arasındaki üretim ve tüketim anlayışları arasında oldukça büyük bir eşitsizlik vardır. Bununla birlikte Güney’deki elitler de yaşam tarzlarıyla küresel ısınmaya büyük bir katkıda bulunmaktadır. Oysa, çevresel zararın büyük bir kısmına maruz kalmak zorunda olan pek çok grup, yoksullar, yerli halklar, renkli insanlar sahip oldukları yaşam tarzının ve tüketim alışkanlıkları -daha doğru bir ifadeyle satınalma güçleri- sebebiyle eşit miktarda iklim değişikliğine sebep olmamaktadır.

³⁴⁹ Demirci, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, s. 188.

³⁵⁰ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 71.

³⁵¹ Paul Baer v.dğr., “Equity and Greenhouse Gas Responsibility”, *Science*, c. 289, sy. 5488 (2000), s. 2287, doi:10.1126/science.289.5488.2287.

³⁵² “Bali Principles of Climate Justice”.

Kişi başına düşen emisyon kavramıyla, ülkeler arasındaki kişi başına düşen emisyon oranına bakılarak, bu eşitsizliklerden birine, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkeler arasındaki farklılığa dikkat çekilmektedir. Refah seviyesini ölçmek için kişi başına düşen gayri safi milli hasılanın kullanıldığı düşünüldüğünde, kalkınmanın da kişi başına düşen üretim miktarıyla yakın bir ilişkisi olduğu yorumu yapılabilecektir.³⁵³ Fosil yakıtlara bağlı üretim sebebiyle, üretimin de emisyon miktarıyla yakından ilişkili olduğu yorumu yapılabilecek; gelişmekte olan, kalabalık ülkelerin kalkınmalarını gerçekleştirmeleri sırasında dahi gelişmiş ülkeler kadar atmosfere zarar vermedikleri ifade edilebilecektir. Çin ve Hindistan dünyadaki en kalabalık iki ülkedir. Dünya Bankasının verilerine göre, 2021 yılında Çin'in nüfusu 1.412.360.000 iken ABD'nin nüfusu 331.893.740'dir.³⁵⁴ Kaba bir hesaplama, Çin'in nüfusu ABD'nin nüfusunun 4,25 katına karşılık gelmektedir. Hal böyleyken, Çin'in emisyon oranının ABD'yi geçmiş olmasına rağmen, kişi başına düşen emisyon oranı açısından hala ABD, Dünya ortalamasının oldukça önünde görünmektedir.³⁵⁵

Kişi başına düşen emisyon yaklaşımının “kirleten öder” ilkesine bir itiraz içermediğini eklemek gerekmektedir, bu ilkeye bir ekleme yaptığı ifade edilmektedir.³⁵⁶ Başkalarına, karşı tarafın rızası olmadan tek taraflı olarak fazladan maliyet yükleyerek haksız bir avantaj elde edenlerin, eşitliğe verilen zararı yeniden sağlamak adına en azından geçmişte üretilen eşitsizliği yüklenmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁵⁷ İki farklı grup arasında birinin kirletirken, diğerinin bu kirliliği temizlemesi, efendi-köle ilişkisine benzetilerek insanların saygı ve itibarda eşitliğine

³⁵³ Serap Taşkaya, “İllerin Kişi Başına Düşen Gayrisafi Yurtiçi Hâsılasının Daha İyi Yaşam Endeksi Üzerine Etkisi: İller Düzeyinde Bir Analiz”, *Sosyoekonomi*, 2020, s. 88, doi:10.17233/sosyoekonomi.2020.03.06.

³⁵⁴ World Bank, “Population, total”, (30.11.2022), https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?most_recent_value_desc=true.

³⁵⁵ 2000 yılında yayınlanan bir makaleye göre, ABD'de kişi başına düşen emisyon 5 tC/yıl'ı aşmakta, Batı Avrupa ülkelerinde 2 tC/yıl ile 5tC/yıl arasında değişmekteyken, gelişmekte olan ülkelerde bu ortalama 0.6 tC/yıl şeklinde, gelişmekte olan 50'den fazla ülkede ise 0.2 tC/yıl'ın altındadır. Baer ve arkadaşları, bu seviyenin gelecekteki dünya popülasyonu olacak 10 milyar insan için 0.3 tC/yıl'da sabitlenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Baer v.dğr., “Equity and Greenhouse Gas Responsibility”, ss. 2287-2287.

³⁵⁶ Caney, “Cosmopolitan Justice, Responsibility, and Global Climate Change”, ss. 765-66.

³⁵⁷ Shue, “Global Environment and International Inequality”, s. 534.

aykırılık içerdiği ifade edilmiştir.³⁵⁸ Bu yaklaşım, kişilerin adil bir paya sahip oldukları düşüncesini içermektedir.³⁵⁹ Ayrıca, tarihsel sorumluluk anlayışıyla kişi başına düşen emisyon yaklaşımını birleştirerek, tarihsel ekolojik borç kavramıyla kapsamında kişi başına düşen emisyon oranının hesaplanmasına yönelik çalışmalar da bulunmaktadır.³⁶⁰

Kişi başına düşen emisyon yaklaşımı, kirletmenin bir hak olduğunu kabul etmesi sebebiyle eleştirilmektedir.³⁶¹ İnsanların eşitliği, ancak haklar söz konusu olduğunda gündeme gelmektedir. İnsanların haklara sahip olma noktasında eşitliği söz konusudur. Ancak kirletme bir hak değildir. Bu yaklaşım, şu anda gelişmekte olan ülkelerdeki karbon emisyonu artışını haklı kılabilmekte ve önlem almayı geciktirebilmektedir. Dolayısıyla, kirletmenin bir hak olmaması ve gezegenin geleceği adına bir an önce önlem alınarak fosil yakıt kullanımının azaltılması gerekmektedir. Bu ise kişi başına düşen emisyonu sıfırda eşitlemeyi hedeflemekle gerçekleşebilecektir.

3. Ödeme Gücü İlkesi

İklim değişikliği “zarar ve yararların eşit dağıtılması”ndan daha karmaşık sorunlar içermektedir. En kötü senaryoların gerçekleşmesi durumunda dünyanın sonunun gelmesi kaçınılmaz olup, binlerce hayvan ve bitki türünün geleceği tehlike altındadır.³⁶² Dolayısıyla, iklim krizi “herkes kurtuluncaya kadar hiç kimsenin kurtarılmadığı” bir krize işaret etmektedir. İklim değişikliği, uluslararası hukukta “insanlığın ortak kaygısı” olarak kabul edilmektedir.³⁶³

³⁵⁸ Shue, “Global Environment and International Inequality”, s. 535.

³⁵⁹ Caney, “Cosmopolitan Justice, Responsibility, and Global Climate Change”, s. 766.

³⁶⁰ Eric Neumayer, “In Defence of Historical Accountability for Greenhouse Gas Emissions”, *Ecological Economics*, c. 33, sy. 2 (2000), s. 5, doi:10.1016/S0921-8009(00)00135-X.

³⁶¹ Tim Hayward, “Human Rights Versus Emissions Rights: Climate Justice and the Equitable Distribution of Ecological Space”, *Ethics & International Affairs*, c. 21, sy. 4 (2007), s. 432, doi:10.1111/j.1747-7093.2007.00117.x.

³⁶² “2 santigrat dereceyi aşan sıcaklık artışında, 80.000 bitki ve hayvan türünün %25’inin soyları yüzyıl sonunda yerel ölçekte tükenecektir.” Doğru, Gökalp Alica, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, s. 41.

³⁶³ İlk olarak 1988 yılında A/RES/43/53 sayılı BM Genel Kurulu kararında bu kavram yer almış, daha sonra 1992 tarihli BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’nin önsözünde ve 2015 yılında Paris İklim Anlaşmasında bu husus tekrar edilmiştir. Meltem İneli Ciğer, *İklim Değişikliğiyle Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022, s. 34.

İnsanlığın ortak kaygısı kavramıyla, küresel çevre sorunları ile mücadele etmenin tüm devletlerin yararına olduğu ve bu mücadelede tüm devletlere sorumluluk düştüğü belirtilmektedir. Bu kavramla, en başta, sorunun küresel nitelikte ve geri döndürülemez sonuçları olduğu kabul edilmekte; iklim krizinin gelecek nesiller için önemli bir tehdit oluşturduğu ifade edilmektedir. İkinci olarak, sorunun çözümünün ortak eylem ve devletlerarası iş birliğini gerektirdiği kabul edilmektedir. Üçüncü olarak, bu sorunlarla mücadelede tüm devletlere bazı ortak görev ve sorumlulukların düştüğü belirtilmektedir.³⁶⁴ Ödeme gücü ilkesi, “insanlığın ortak kaygısı” kavramıyla birlikte düşünülebilecektir.

Ödeme gücü ilkesi, diğer yaklaşımlardan farklı olarak, kusura göre sorumluluk tayin etmemekte; failin ödeme gücü sorumluluğun dağıtılmasında önem taşımaktadır.³⁶⁵ Söz konusu ilke, vergi adaletine ilişkin bir ilkedir. “Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağıtılması” şeklinde ifade edilmiştir.³⁶⁶ Mali gücü yüksek olanlardan, gelirleri oranında vergi alınarak ve sosyal devlet ilkesi gereği olarak mali gücü yeterli olmayanların lehine harcanması söz konusu olmaktadır. Devletler, çeşitli tehditlere karşı veya vatandaşın refahının belirli yönlerinin sağlanması gibi devlet faaliyetlerinin finansmanı için yüklerin dağıtımında bu ilkeyi kullanmaktadır.³⁶⁷ Burada amaçlanan yalnızca bu faaliyetlerin devamıdır, vatandaşların cezalandırılması amacı güdülmemekte veya alınan ödemeler kusurların tazminine karşılık olarak alınmamaktadır. Artan oranlı vergilendirme, daha varlıklı olan kişinin daha fazla ödeme gücüne sahip olması nedeniyle savunulmaktadır. Rawls’un sosyal adalet yaklaşımının ikinci ilkesine bir örnek oluşturmaktadır: toplumsal refahın dağıtılması noktasında en az avantajlının lehine dağıtım gerçekleştirilmektedir.³⁶⁸

³⁶⁴ İneli Çiğler, *İklim Değişikliğiyle Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi*, s. 35.

³⁶⁵ Moellendorf, “Climate Change and Global Justice”, s. 136.

³⁶⁶ Osman Pehlivan, *Vergi Hukuku: Genel İlkeler ve Türk Vergi Sistemi*, Trabzon: Derya Kitabevi, 2003, s. 26.

³⁶⁷ Moellendorf, “Climate Change and Global Justice”, s. 136.

³⁶⁸ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 71; Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, ss. 309-10.

Ödeme gücü yaklaşımıyla, iklim değişikliğine uyum ve adaptasyon maliyetlerini ödeme gücü olmayanların lehine, ödeme gücü olanların karşılaması gerektiğini savunulmaktadır. Bu yaklaşım, gerçekçi bulunmadığı için eleştirilmiştir.³⁶⁹ Gerçekçiliği temele alan ve ismini de buradan alan “realist uluslararası ilişkiler teorisi”, **Thomas Hobbes**’un düşüncelerini temele almaktadır.³⁷⁰ Hobbes’a göre, toplum yaşamı, herkesin herkese karşı savaşından başka bir şey değildir.³⁷¹ İnsanlar güç bakımından eşittir, bu eşitlik en zayıfın dahi en güçlüyü devirebilme ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bu eşitlikten güvensizlik, güvensizliktense savaş doğmaktadır.³⁷² Hobbes, insanın doğasında onu kavgaya iten üç şeyin olduğunu söylemektedir: rekabet, güvensizlik ve övünme. Rekabet, kazanç için; güvensizlik, güvenlik için; övünme ise şöhret için mücadele etmeye itmektedir.³⁷³ Realist uluslararası ilişkiler teorisi ise Hobbes’un bu varsayımlarının uluslararası ilişkiler disiplinine uygulanmasıyla meydana gelmiştir.³⁷⁴ Bu yaklaşıma göre uluslararası ilişkiler alanında temel aktörler devletlerdir ve devletler rekabet halinde olup kendi çıkarlarına göre hareket etmektedir. Yaklaşımın temel vurgusu güvenlik üzerine olup, güvenlik gereksinimi devletlerin korumaya çalıştığı çıkarların en başında gelmektedir.³⁷⁵

Realist teori, “mahkûmun ikilemi” denilen bir yaklaşımla birlikte anılmaktadır. Bu yaklaşım, aynı suça ortaklık eden iki farklı mahkûmun polis tarafından sorgulanmak üzere birbirinden ayrı tutulduğu varsayımsal bir durumu anlatmaktadır. Polis, iki mahkûma da iki farklı seçenek sunmaktadır: sessiz kalabilirler-bu durumda karşıdaki itiraf etmezse ikisi de serbest kalacaktır-veya karşıdaki aleyhine tanıklık ederek polisle iş birliğine giderek karşıdakinin konuşması durumunda alacakları cezayı azaltmak. İkisi için de sessiz kalmak, yani birbirleriyle iş birliği

³⁶⁹ Moellendorf, “Climate Change and Global Justice”, s. 137.

³⁷⁰ Scott Burchill v.dğr., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 2. Baskı İstanbul: Küre Yayınları, 2015, s. 56.

³⁷¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. J. C. A. Gaskin, Oxford ; New York: Oxford University Press, 1998, s. 84.

³⁷² Hobbes, *Leviathan*, ss. 82-83.

³⁷³ Hobbes, *Leviathan*, s. 83.

³⁷⁴ Burchill v.dğr., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 59.

³⁷⁵ Emin Fuat Keyman, Berrin Koyuncu Lorasdağı, Deniz Vardar, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 14.

içinde olmak daha kârlıdır. Ancak kişiler olası en kötü sonuçtan -kendilerinin sessiz kalıp karşı tarafın konuşması ve yüksek bir ceza alma sonucundan- kaçınmak için çoğunlukla itiraf etmektedir. Bu tercihin sebebi, “Hobbescu korku” olarak adlandırılmaktadır. Bu kavramla, aktörlerin birbiriyle iş birliği yapmaktan kaçınmasının onların eksikliği veya kusurundan kaynaklanmamakta, insanların korku sebebiyle birbirine düşmanca davrandıkları ifade edilmektedir.³⁷⁶

İklim değişikliği politikaları noktasında da aktörlerin davranışları, mahkûmun ikilemi yaklaşımıyla açıklanmaktadır. **Garret Hardin**, 1968 yılında “*Ortak Malların Trajedisi*” adıyla yayınladığı makalede ortak malların bir sahiplerinin bulunmaması ve bu yüzden de bedava olarak tüketilebileceklerinin düşünülmesi sebebiyle büyük sorunlara yol açtığını ifade etmiştir. Kısacası, bireysel çıkarları artırmak uğruna toplumun çıkarları yok sayılmaktadır.³⁷⁷ Kirlilik sorunları da yine ortak malların bulunduğu noktalarda görülmekte; su kirliliği, hava kirliliği, görüntü kirliliği bunun bir görünümü olarak ortaya çıkmaktadır.³⁷⁸ Yine iklim değişikliği de atmosferin bir ortak mal olarak trajedisinin bir sonucudur ve bedava olması sebebiyle geçmişte ülkeler, atmosferi dilediklerince kirletebilme hakkına sahip oldukları yanlıgısına kapılmışlardır. Ortak malların trajedisi yaklaşımı, oyun teorisi kavramıyla birlikte ele alınmıştır.³⁷⁹ Oyun Teorisi’nin klasik örneklerinden biri mahkûmun ikilemi olup çıkar çatışmaları bulunan en az iki taraf arasındaki ilişkiyi konu almaktadır.³⁸⁰ Bu ikileme göre, taraflar birbiriyle iş birliği yapmama eğilimindedir, bu ise Hardin’in çalışmasındaki ortak malların kullanımı noktasında iş birliği yapmamaya ilişkin beklentiye güç vermiştir.³⁸¹

³⁷⁶ Burchill v.dğr., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, s. 63.

³⁷⁷ Garrett Hardin, “The Tragedy of the Commons”, *Science, New Series*, c. 162, sy. 3859 (1968), s. 1244.

³⁷⁸ Hardin, “The Tragedy of the Commons”, s. 1245.

³⁷⁹ EKOIQ, “Bizi Birleştiren Müştereklerimiz”, *EKOIQ*, 28.10.2021, <https://www.ekoIQ.com/bizi-birlestiren-mu%cc%88stereklerimiz/>.

³⁸⁰ Mehmet Özel, Selim Kılıç, “Avrupa Birliği İklim Politikaları ve Karar Almada Oyun Teorisi Yaklaşımı”, c. 1, sy. 2 (2008), s. 59.

³⁸¹ Elinor Ostrom, “A Polycentric Approach for Coping with Climate Change”, World Bank Policy Research Working Paper, The World Bank, 2009, ss. 7-8, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1494833.

Realist bir perspektiften bakıldığında, ödeme gücü ilkesi uygulanamaz görünmektedir. Aktörler, kendi çıkarlarını maksimize etme eğiliminde görünmektedir. Halihazırda ücretsiz olan ortak mallar -örneğin atmosfer- düşüncesizce kullanılarak çıkarlarını katlamakta, dışsallıklar içselleştirilmediği için ucuz bir üretim süreci yaşanmakta ve aktörler bunun da etkisiyle daha hızlı bir şekilde zenginleşebilmektedir. Bu şekilde yine güvenliklerini koruma noktasında bir avantaj elde edebilmektedir.

Ancak yine realist teori perspektifinden bakıldığında bu sorun yine “ortak kaygı” kavramı çerçevesinde çözülebilecektir. İklim değişikliği, aktörlerin tamamının geleceğine ve güvenliğine oldukça büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Kimi aktörler üzerinde bunun etkileri daha yoğun, kimilerinin üzerindeyse daha az yoğun görülmektedir. Ancak, iklim değişikliği en nihayetinde dünyada yaşayan bütün uluslar, topluluklar, türler için büyük bir güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmek zorundadır.³⁸² Dolayısıyla, güvenliği temel alan realist yaklaşım çerçevesinde bakıldığında dahi, iklim krizi konusunda aktörler, birbirinden farklı hareket eden ve kendi güvenliklerini ve çıkarlarını önceleyen katılımcılar olarak değil, ortak bir kaygı çerçevesinde tek vücut olarak hareket etmesi gereken aktörler olarak ele alınmalıdır.

Kaldı ki, mahkûmun ikilemi dilemması, merkezi bir otoritenin ve mahkûmlar arasında iletişimin bulunmadığı durumlarda aktörlerin davranışlarını incelemektedir.³⁸³ Küresel bir merkezi otoritenin bulunduğu ve taraflar arasındaki iş birliğinin kontrol edildiği, şeffaf ve hesap verilebilir bir şekilde iklim değişikliği sürecinin yönetildiği durumda, mahkûmun ikilemi örneğindeki çatışmaların yaşanmayacağı söylenebilecektir.

³⁸² Bu konuda Özel ve Kılıç ve benzer düşüncelere sahip olup, küresel tehdit haline gelmiş olan çevre sorunlarını “küresel tehdit” olarak tanımlamaktadırlar. Özel, Kılıç, “Avrupa Birliği İklim Politikaları ve Karar Almada Oyun Teorisi Yaklaşımı”, s. 50.

³⁸³ Peter John Wood, “Climate Change and Game Theory: A Mathematical Survey”, *SSRN Electronic Journal*, 2011, s. 8, doi:10.2139/ssrn.1883944.

Bu yaklaşımın zayıf tarafıysa ödeme gücü ilkesinin kirletmeyi önleyici bir yaklaşım getirmemesidir. Hardin, ortak malların trajedisinin sona ermesi açısından vergilendirmeyi uygun bir araç olarak görmektedir.³⁸⁴ Ancak, bu vergilendirme, ortak malların kullanımını azaltma noktasında zorlayıcı bir işlev taşımaktadır. Ödeme gücü ilkesi, yalnızca ödeme gücüne sahip olanların iklim değişikliğinin yüklerini üstlenmesi gerektiğini savunmakta, bu ödeme gücüne nasıl sahip olunduğuyla ilgilenmemektedir. Bu yaklaşımın, servetlerini atmosferi kirleterek elde edenlerle atmosferi korumak için çeşitli önlemler alanlar arasında bir ayrım gözetmediği, dolayısıyla bir yandan sosyal adaleti sağlamayı amaçlarken diğer yandan eylemleriyle bu sonuca sebebiyet verenlerin sorumluluğunu azalttığı ifade edilebilecektir.

4. İnsan Hakları Yaklaşımı

İklim değişikliği başta insanların yaşam hakkını ihlal etmekte, ayrıca insanların sağlığı üzerinde oldukça büyük etkilere sebep olmaktadır. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, gıda güvenliği, su ve barınma hakkı da yine iklim değişikliği sebebiyle ihlal edilen insan haklarının ilk sıralarında yer almaktadır.³⁸⁵ Bunun yanı sıra iklim değişikliği, doğal süreçlere bağlı olan sektörlerde -örneğin tarım sektöründe- çalışanların çalışma hakkını da elinden almaktadır.³⁸⁶ İklim değişikliği bu bağlamda, bir insan hakları sorunu olarak görülmekte ve iklim değişikliğiyle mücadele konusunda kararlı adımların atılmaması bir insan hakları ihlali olarak ele alınmaktadır.³⁸⁷

Ayrıca, iklim adaleti kavramı çerçevesinde değinilen eşitsizlik ve ayrımcılıklar da yine insan hakları yaklaşımında karşılık bulmaktadır. Eşitlik ve ayrımcılık yapmama ilkesi çerçevesinde

³⁸⁴ Hardin, "The Tragedy of the Commons", s. 1247.

³⁸⁵ Uluslararası Af Örgütü, "Haklarımızı Yakmayın!: İnsanlığı İklim Krizinden Korumak için Hükümetler ve Şirketler Ne Yapmalı?", London: Uluslararası Af Örgütü, 2021, ss. 35-36, <https://www.amnesty.org.tr/public/uploads/files/Rapor/Haklar%C4%B1m%C4%B1z%C4%B1%20Yakmay%C4%B1n%20POL3034762021.pdf>. Christian Roschmann, "İklim Değişikliği ve İnsan Hakları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, çev. Engin Fırat, c. 70, sy. 4 (2021), s. 1167.

³⁸⁶ Uluslararası Af Örgütü, "Haklarımızı Yakmayın!: İnsanlığı İklim Krizinden Korumak için Hükümetler ve Şirketler Ne Yapmalı?", s. 36. Roschmann, "İklim Değişikliği ve İnsan Hakları", s. 1168.

³⁸⁷ Uluslararası Af Örgütü, "Haklarımızı Yakmayın!: İnsanlığı İklim Krizinden Korumak için Hükümetler ve Şirketler Ne Yapmalı?", s. 8.

iklim değişikliğinin toplumsal cinsiyet, sınıf, kast, ırk ve azınlık statüsü temelli sebep olduğu adaletsizliklere değinilmekte; yerli halkların, engellilerin, çocukların ve yaşılların, göçmenlerin ve mültecilerin uğradıkları ayrımcılıklar dile getirilmektedir.³⁸⁸

Bununla birlikte, özellikle küçük ada devletleri gibi sular altında kalması beklenen ülkelerde kendi kaderini tayin hakkı ihlal edilmektedir. Geçim kaynaklarıyla kültürün yakın ilişkisi düşünöldüğünde geçim kaynakları tamamen yok olan veya büyük değişikliğe uğrayan toplumlarda kültür hakkına zarar vermektedir. Ayrıca, iklim değişikliği sebebiyle özellikle gelişmekte olan ülkelerin, iklim değişikliği ve etkilerine karşı koymak için mali ve insan kaynaklarını sağlık, eğitim ve tarım desteği gibi kalkınma önceliklerinden uzaklaştırmak zorunda kaldığı; bu ülkelerin kalkınma haklarının zarar görmüş olduğu söylenebilecektir.³⁸⁹ Kalkınma hakları kavramının fazlasıyla öncelenmesi uluslararası çevre hukuku kapsamında sıklıkla gündeme gelen “sürdürülebilir kalkınma” yaklaşımının gündeme gelmesine sebep olmaktadır.

Bununla birlikte, etik yaklaşımla genişleyen insan hakları yaklaşımı gelecek nesillerin haklarını da içermektedir. John Rawls’un kuşaklararası adalet kavramıyla gelecek kuşakların haklarına dikkat çekilmiştir. Bunun hukuk düzleminde tanınarak iklim değişikliği kavramıyla ilişkilendirilmesi ise 2017 yılında UNESCO’nun hazırladığı *İklim Değişikliğine İlişkin Etik İlkeler Deklarasyonu (Declaration on Ethical Principles in Relation to Climate Change)* ile olmuştur.³⁹⁰ Gelecek nesillerin hakları burada da sürdürülebilir kalkınma vurgusuyla ele alınmıştır.³⁹¹

³⁸⁸ Uluslararası Af Örgütü, “Haklarımızı Yakmayın!: İnsanlığı İklim Krizinden Korumak için Hükümetler ve Şirketler Ne Yapmalı?”, ss. 47-55.

³⁸⁹ “Understanding Human Rights and Climate Change”, COP21 UNFCCC, United Nations, t.y., s. 16, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ClimateChange/COP21.pdf>.

³⁹⁰ UNESCO, “Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change”, United Nations, 2017, md. 5-6, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129>.

³⁹¹ UNESCO, “Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change”, md. 5-6.

Bununla birlikte, çevre hakkının klasik insan hakları yaklaşımından ayrılan noktalarına değinmek gerekmektedir. **Karel Vasak**, insan haklarını kronolojik olarak üç farklı kuşağa ayırmıştır. Bunlardan birincisi, 17. ve 18. Yüzyılda ortaya çıkan klasik haklar ve siyasal hakları; ikinci kuşak haklar ise ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kapsamaktadır.³⁹² Üçüncü kuşak haklar ise çevre hakkı, barış hakkı, iletişim hakkı, farklı olma hakkı, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı, kalkınma-gelişme haklarıdır.³⁹³ Çevre hakkı, yeni kuşak haklar arasında olup, diğer haklardan daha farklı bir noktada konumlanmaktadır.

Birinci olarak, çevre hakkının öznesi tartışılmaktadır. Bu hakkın öznesi, insan mı yoksa insan-dışı doğa mıdır? Bununla ilgili çeşitli tartışmalar mevcuttur. Ancak genel olarak, çevre hakkının birinci kuşak haklardan biri olan yaşama hakkıyla ilişkilendirilerek, insan merkezli bir şekilde ele alındığı söylenebilecektir.³⁹⁴ Kimi yaklaşımlarda insan dışı doğanın değerinin göz önünde bulundurulması ve çevre hakkının bu değer kapsamında değerlendirilmesi gerektiği ifade edilse de çevre hakkının hukuki düzenlemelerde de özne olarak insanı kabul ettiği ifade edilmektedir.³⁹⁵ Ancak bu hak, hangi temelden yola çıkılırsa çıkılsın, çevrenin korunmasını düzenlemektedir. Bu durumun, çevreyi *filen* bu hakkın öznesi haline getirip getirmediği tartışılmakta, çevre hakkının kendine has bir niteliği olduğu yorumu yapılabilmektedir.³⁹⁶

Bu ise çevre hakkını klasik haklardan ayıran ikinci özelliğe götürmektedir: Çevre hakkı bir *hak* olduğu kadar bir *ödevdir*. Bireyin çevrenin korunması yönünden bir hakkı olmasının yanı sıra çevreyi koruma ödevi de vardır.³⁹⁷ Bu ise, çevre hukukunun önemli bir ilkesini gündeme getirmektedir: Katılım ilkesi.

³⁹² Kemal Dadak, “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, sy. 5 (2015), s. 312.

³⁹³ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, ss. 88-89.

³⁹⁴ Şerife Demirci, “Çevre Hakkı Hangi Canlıya Haktır ve Kimin Ödevidir?”, *kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (2019), s. 77; Muhammed Yunus Bilgili, “Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 6, sy. 2 (2015), s. 567.

³⁹⁵ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 86.

³⁹⁶ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, ss. 86-87.

³⁹⁷ İ. Güneş Gürseler, “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa”, *TBB Dergisi*, sy. 75 (2008), s. 201; Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 89.

Katılım ilkesi, bireyin çevreyle ilgili karar verme süreçlerine çeşitli şekillerde katılımının önünü açan bir çevre hukuku ilkesidir. Nükhet Yılmaz Turgut'un tanımıyla katılım, "*bireylerin çevresel yönetim sürecinde rol oynamaları, etkide bulunmaları ve böylelikle kendi yaşamlarını şekillendirecek bu süreci yönlendirmeleri demektir.*"³⁹⁸ Katılım ilkesi hem bir hak hem de bir yükümlülük olarak ifade edilebilir.³⁹⁹ Katılım ilkesi, çevre ile ilgili politikalarda karar alma ve uygulama aşamalarında gerçekleşmektedir.⁴⁰⁰ Politikaların hazırlanması noktasında yeterince söz hakkı sahibi olunamaması durumunda idari ve yargısal başvuru aracılığıyla sürece dahil olabilmelerinin önü açılmıştır.⁴⁰¹ Çevre ile ilgili davalarda, geleneksel dava ehliyeti kuralı esnekleştirilmiş, dava açabilmek için kişilerin *menfaatlerinin kişisel, doğrudan ve güncel bir zarara uğraması* koşulu aranmamış; *yeterli menfaati olma* ya da *hakkı ihlal edilme şartı* aranmıştır.⁴⁰² Çevreci birey ve örgütlerin bu sayede çevre davalarına müdahil olabilmeleri mümkün olmaktadır.⁴⁰³

Ekolojik adaletin çeşitli biçimlerine değinilmektedir: Dağıtıcı adalet, katılımcı adalet ve tanınma adaleti.⁴⁰⁴ Dağıtıcı adalet, yarar ve zararların nasıl dağıtılacağına ilişkin olup çalışmamızda çeşitli boyutlarıyla üzerinde durulmuştur. Katılımcı adalet ise katılımcı adalet ilkesiyle açıklanabilmektedir. Katılımcı adalet, "*çevre konularında ırk, etnik köken, toplumsal cinsiyet ayrımcılığının sona erdirilmesi, karar alma süreçlerine katılımı eşitliğin sağlanması*"na ilişkindir.⁴⁰⁵ Amerikan Çevre Koruma Kurumu'nun çevresel adalet tanımında da bu ilkenin altı çizilmiştir. İlgili tanımdan yukarıda da bahsedilmiş olup "*ırk, renk, ulusal köken veya gelirden bağımsız olarak, çevre yasalarının, düzenlemelerinin ve politikalarının*

³⁹⁸ Nükhet Turgut, "ÇEVRE HUKUKUNDA ÇEVRECİ ÖRGÜTLERE TANINAN OLANAKLAR", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 45, sy. 1 (1996), s. 109, doi:10.1501/Hukfak_0000000667.

³⁹⁹ Nükhet Turgut, "ÇEVRE HUKUKUNUN TEMEL KAVRAM VE İLKELELERİ", *Çevre Hukuku Sempozyumu*, 2006, s. 24.

⁴⁰⁰ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 153.

⁴⁰¹ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 153.

⁴⁰² Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, ss. 164-65.

⁴⁰³ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, ss. 162-63.

⁴⁰⁴ Aykut Çoban, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, Ankara: İmge Kitabevi, 2020, s. 325.

⁴⁰⁵ Çoban, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, s. 325.

geliştirilmesi, uygulanması ve uygulanması açısından tüm insanların adil muamelesi ve anlamlı katılımı” olarak tanımlamıştır.⁴⁰⁶ Katılım ilkesi, çevre hakkının kullanımını konusunda oldukça anlamlı bir noktayı üstlenmekle birlikte, adalet yaklaşımlarına göre de oldukça önemli bir paya sahiptir. Ekolojik adaletin değiştiği üçüncü adalet biçimi ise tanınma adaletidir. Tanınma adaleti “*yerli halkların haklarının tanınmasını, doğayla ilişki biçimleri farklı olan halklara ve kültürlere saygı gösterilmesini*” vurgulamaktadır.⁴⁰⁷ **Aykut Çoban** tanıma adaletine uygun olarak insan dışı varlıkların hukuki statüsünün tanınmasının önemli olduğunun altını çizmiştir.⁴⁰⁸

5. Grandfathering

Tarihsel atama, Kyoto Protokolü’ne hâkim olan dağıtıcı adalet ilkesidir. Protokol’e göre, ülkeler 2008 -2012 yılları arasında, 1990 yılındaki emisyon oranlarını baz alarak emisyon kotası atanırken geçmiş nesillerin yaptıkları üzerinden bu kotalar belirlenmektedir. Bu noktaya eleştirel bir biçimde dikkat çekmek adına terim, İngilizce makalelerde “*grandfathering*” olarak geçmektedir. Türkçe literatürde yerleşmiş bir karşılığı olmadığından çalışmamızda bu kavrama “tarihsel atama” denecektir.

Kyoto Protokolü ile 2008-2012 yılları ilk taahhüt dönemi olarak belirlenmiş, daha sonra sözleşme yenilenmemiştir. Bu süreçten sonra, 2020 yılına kadar azaltım yükümlülüğü belirlemek üzere BMİÇDS 15. Taraflar Konferansı’nda Kopenhag Kaydı oluşturulmuş, hukuki açıdan bağlayıcı olmayacak şekilde azaltım yükümlülükleri belirlenmiştir.⁴⁰⁹ Kopenhag Kaydı’nın Ek-I’inde ülkeler için farklı referans tarihleri verilmiştir. Bu tarih, ABD ve Kanada için 2005 yılıyken, Avustralya için 2000, Kazakistan için 1992; Ukrayna, İsviçre ve diğerleri

⁴⁰⁶ “Learn About Environmental Justice”.

⁴⁰⁷ Çoban, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, s. 326.

⁴⁰⁸ Çoban, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, s. 326.

⁴⁰⁹ “Information provided by Parties to the Convention relating to the Copenhagen Accord”, (06.12.2022), <https://unfccc.int/process/conferences/pastconferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/statements-and-resources/information-provided-by-parties-to-the-convention-relating-to-the-copenhagen-accord>.

içinse 1990 yılı olarak belirlenmiş, yine bu listedeki ülkeler için birbirinden farklı yükümlülükler tanımlanmıştır.⁴¹⁰

Tarihsel atama yaklaşımı, önceki nesillerin yaptığı atmosfere zararlı emisyonların sorumluluğa sebep olması gerekirken, geçmişte yüksek oranlarda emisyon salınımı gerçekleştirmiş olan ülkelere bu oranlar dahilinde emisyon hakkı tanınması sebebiyle oldukça eleştirilmektedir. Salınım azaltım yükümlülüğü pragmatik sebeplerle, sözleşmenin uygulanmasını daha mümkün kılmak adına bu şekilde tercih edilmiş olabilecektir ancak bu sebep, dağılımın adil olup olmadığı noktasında yapılabilecek sorgulamaların önünü alamayacaktır.⁴¹¹ Bu yaklaşımla sanayileşmesini daha önce tamamlamış olan gelişmiş ülkeler, geçmişte yaptıkları yüksek derecede kirlilik oranından %5 azaltarak atmosferi kirletme hakkını yasal bir biçimde de kendilerinde bulabileceklerdir. Bu, bir anlamda geçmişte yüksek derecede kirletenin ödüllendirilmesi anlamına gelmektedir.⁴¹² Bu yaklaşım pratik gerekçelerle savunulsa da, protokolün yürürlüğe girmesi 25. maddede yer alan “toplam salınımın %55’ine karşılık gelen Ek-I’deki tarafların dahil olduğu, Sözleşmenin en az 55 Taraf’ının onay, kabul, uygun bulma veya katılım belgelerini Depoziter’e tevdi ettikleri tarihten sonraki doksanıncı günde yürürlüğe girer” maddesi sebebiyle sekiz sene sonra yürürlüğe girmiştir.⁴¹³ Bununla birlikte, sera gazlarının %25’ini üreten ABD Protokol’de yer almamıştır.⁴¹⁴ Dolayısıyla, bu yaklaşımın uygulamayı kolaylaştırdığı da savunulamayacaktır.

⁴¹⁰ UNFCCC, “Copenhagen Accord Appendix I - Quantified economy-wide emissions targets for 2020”, (06.12.2022), <https://unfccc.int/process/conferences/pastconferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/statements-and-resources/appendix-i-quantified-economy-wide-emissions-targets-for-2020>.

⁴¹¹ Moellendorf, “Climate Change and Global Justice”, s. 137.

⁴¹² Cerit Mazlum, “Uluslararası İklim Politikası: Hakkaniyet ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 149.

⁴¹³ UNFCCC, Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change., md. 25/1.

⁴¹⁴ Berna Aksoy Özcan, “Ortak Mülkiyet Çerçevesinde İklim Değişikliği Sorununun Çözümünde Kyoto Protokolü’nün Etkisi”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2020, s. 176, doi:10.25294/auibfd.827487.

SONUÇ

İklim değişikliği, insanların eylemlerinin etkisinin yok sayılmadığı ve canlı cansız pek çok varlığın zararlı etkilerine katlanmak zorunda kaldığı bir olgudur. Dağıtıcı adalet kavramı, faydalar ve zararların orantılı dağılması gerektiğini ifade ederken, iklim değişikliği söz konusu olduğunda fayda ve zararlar insanlar, canlılar ve doğa üzerinde oldukça orantısız dağılmaktadır. Bu orantısız dağılım, adalet açısından büyük bir önem taşırsa da iklim değişikliği, bir an önce önlenmezse fayda ve zararların eşit dağıtılmasının dahi bir anlam ifade etmeyeceği, oldukça büyük bir soruna işaret etmektedir -kaldı ki fayda ve zararların eşit dağıtılması, sıcaklık artışı yüzünden yok olan türler, bozulan ekosistemler düşünüldüğünde mümkün görünmemektedir.

İklim adaleti kavramıyla -kısmen- bu orantısızlıklara dikkat çekilmektedir. Zengin ve varlıklı olan Küresel Kuzey'in sorumlu olduğu iklim değişikliğinin faturasını Küresel Güney'in ödemesi oldukça büyük bir adaletsizliktir. Yine varlıklı kesim yaşam tarzı sebebiyle atmosfere daha fazla zarar vermekteyken, daha düşük gelire sahip gruplar iklim değişikliğinin zararlı etkileri karşısında çok daha savunmasızdır. Erkekler ve kadınlar arasında da karbon ayak izi açısından farklılık bulunmaktayken, iklim değişikliği sebebiyle oluşan doğal afetlerde kadınların ölüm oranı çok daha yüksektir. Ancak tüm bunların yanı sıra, iklim değişikliği insanın etkisinin yadsınmadığı bir süreçken, diğer canlı türleri ve doğa bu süreçten oldukça kötü bir biçimde etkilenmektedir.

Doğanın etik bir özne olarak kabul edilmesi, iklim adaletinin tanımını genişletecektir. İklim adaletine ilişkin yaklaşımlar, bazı insanların uğradıkları zararları hangi insanların, ne şekilde karşılaması gerektiğine ilişkin yaklaşımlar içermektedir. Bu yaklaşımlar şüphesiz ki halihazırda değişen iklime uyum sağlamak ve iklim değişikliğini önleme noktasında kimlerin sorumluluk alması gerektiğini anlamak adına oldukça önemli bir soruyu cevaplamaya çalışmaktadır. Ancak, iklim adaleti, "masrafları paylaşmak"tan daha derin bir anlam içermektedir. Gelecek

nesiller için masrafları kimin, nasıl paylaştığından öte onlara nasıl bir dünya bırakıldığı önemli olacaktır. Aynıısı, nesli tükenen canlılar, kuruyan ırmaklar için de geçerlidir.

Dolayısıyla, iklim değişikliğine adil bir yaklaşım, adil bir paylaşımından daha ötesini içermek zorundadır. İklim değişikliğine sebebiyet veren hadiselerin gerçekleştiği döneme doğru iz sürersek, nelerin değişimiyle iklimin değiştiğini anlamaya yaklaşabilmemiz mümkün olabilecektir. İklim değişikliği, sanayi devriminden bu yana benimsenen fosil yakıt temelli üretim tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu üretim tarzının ayakta durabilmesi için tüketim teşvik edilmek zorundadır. İhtiyaçtan fazla üretim ve varlıklı olanın ihtiyaçtan fazla tüketimi, bu düzenin en temel taşlarından biridir. Doğanın tüketilebilecek sınırsız bir kaynak olarak görülmesiyle birlikte, ihtiyaçtan fazlasının üretimi ve tüketimi, bunun için doğanın sorumsuzca sömürülmesi ve kirletilmesi etik bir sorun olarak ele alınmalıdır.

Bunu yapabilmek içinse insanın doğayla olan ilişkisi yeniden tanımlanmalıdır. Doğayla olan mücadelesinde oldukça yol katetmiş olan, şehirlerde yaşayıp yağmurdan saklanıp soğuktan korunabilen insan, doğayla olan bağı unutmaya yaklaşmaktadır. Oysa doğayla insanın bağı, koparılıp kurtulabilecek bir bağ değildir. Şehirli insanın kendisi görmese de tükettiği besinler topraktan gelmekte, bu besinler fabrikalar aracılığıyla kirletmekten çekinmediği sularla sulanmaktadır. Doğa, insanın basitçe tahakküm altına alabileceği bir şey değildir, insanın “Kendi”sidir. Doğayı kirletmekle insan, “Kendi”ne zarar vermektedir ve iklim değişikliği bunun en bariz örneğidir.

İklim adaleti, ancak insanla doğa ilişkisinin doğru yere konumlanmasıyla gerçekleşebilecektir. Doğru yere konumlanan bu ilişkiyle alışkanlıklar değişebilecek, daha gösterişli bir kıyafet giymenin, daha farklı renkte bir spor ayakkabı almanın, ihtiyacınız olmadığı halde özel araç kullanmanın, sırf reklamlarda gördüğünüz için aldığınız son moda aksesuarın... doğaya verdiği zararı düşünecek zamana sahip olacak; ihtiyacın ötesine geçilip geçilmediği sorgulanabilecektir.

Ancak bununla kalmak kolayca kaçmak anlamına gelmektedir. İklim değişikliğinin faturası - her ne kadar bu sürece herkesin katılımı olsa da- bireylere kesilmemelidir. Yolda geçirdiği süreyi günlük 2 saat artırmak pahasına toplu taşıma kullanmayan, üşüdüğünde doğalgaz yakan, “moda”sı geçmiş kıyafetlerini yaşadığı topluma uyum sağlamak istediği için değiştirip yenisini alan bireyin, iklim değişikliğinin başlıca sorumlusu olarak kabul edilmesi söz konusu olmamalıdır. Hala fosil yakıtların kullanıldığı araçları üretip piyasaya süren şirketler, enerjide fosil yakıtlara bağımlılığı ortadan kaldırmak için uğraşmayan devletler, “moda” kavramını ortaya atıp bunu her şart ve koşulda destekleyen, tüketimi artırmak için sıklıkla modanın değişmesine sebep olan şirketler ve işbirlikçisi medyanın bu noktada sorumluluklarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

İklim adaleti kavramının bahsedildiği ilk belgelerden biri olan CorpWatch’un “Sera Gazı Gangsterleri ile İklim Adaleti Karşı Karşıya” raporunda doğru bir biçimde şirketlerin sorumluluğuna değinilmiştir. Bu rapor, şirketlerin sorumluluğuna değinmekle doğru, fakat yalnızca fosil yakıt şirketlerinin sorumluluğuna değinmesi sebebiyle eksik bir rapordur. İklim değişikliğinin bir sorun olarak ortaya çıkışının sanayi devrimine dayandığını tekrar hatırlatmak gerekecektir. Sanayi devriminden bu yana olağan hayatta meydana gelen en büyük değişiklik, şirketlerin bir aktör olarak ortaya çıkışıdır. Şirketler, kapitalizmin en önemli temsilcileridir. Bu anlayışta önemli olan materyal ve ekonomik büyümedir. Bu amaca karşılık derin ekolojiye göre ihtiyaçlar kendini gerçekleştirme hedefine hizmet etmelidir. Doğayla uyumlu bir etik anlayışı, yalnızca bireyleri değil; bu krizde en büyük paya sahip aktörler olan şirketleri de bağlamak ve dönüştürmek zorundadır.

Bir diğer aktör ise devletlerdir. Devletlerin iklim krizindeki sorumluluğu, uluslararası anlaşmalar aracılığıyla gündeme gelmiştir. Ancak, bu anlaşmalardaki tartışmalar yine zararların dağıtılmasına ilişkin tartışmalarla sınırlı kalmıştır. Devletler, bireylerin ve şirketlerin karbon ayak izlerini azaltmaya ilişkin bağlayıcı düzenlemeler yapma ve ihlali durumunda yaptırım

gücüne sahip olmaları sebebiyle oldukça büyük bir sorumluluğa sahiplerdir. Bununla birlikte, altyapı çalışmalarını da yine devletler üstlenmekte; vergiler toplayarak büyük bütçelerle büyük ödenekleri idare etmektedirler. Enerji tüketiminde fosil yakıtlara bağlılığı değiştirebilecek güce sahip olan tek aktör olup yenilenebilir enerjiye dönüş için sahip oldukları ödenekleri kullanabilme yetkisine sahiplerdir. Bu sebeple, devletlerin sorumluluğu her ne kadar iklim değişikliğine uyumun sağlanabilmesi gerekli olan masrafların karşılanması ve geçmişte edinilmiş ekolojik borcun ödenmesi için önem taşısa da devletlerin sorumluluğu bundan ibaret değildir. Devletlerin, en yakın zamanda sıfır emisyon hedefini gerçekleştirme sorumlulukları vardır.

Doğaya karşı duyulan etik sorumluluk, derin ekoloji yaklaşımının da altını çizdiği gibi, baskın dünya görüşünü değiştirmek zorundadır. Biyosferik eşitlik kabul edilmeli, insanın hayati olmayan istekleri karşısında diğer türlerin hayati ihtiyaçları arasında değerlendirme yapılması gerekmekte ve diğer canlılara gereksiz acı çektirmemek önemsemektedir -örnek vermek gerekirse, ısınma ihtiyacını doğaya zarar vermeden karşılayabilecekken, kürkleri için hayvanların öldürülmesi böylesi bir hak çatışmasına karşılık gelmektedir. Yaşarken, dünyaya maksimum değil, minimum etkide bulunmak, derin ekoloji anlayışına göre oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Bu ilke, yukarıda bahsedilen bütün aktörlerin eylemlerine yön vermelidir. Materyal ve ekonomik büyümenin yerine ihtiyaçlar; tüketim kültürünün yerine yeteri kadarıyla yetinmek ve geri dönüşüm almak zorundadır. Derin ekolojiye göre ekolojik bilincin artırılması oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Şehirde yaşayan insan, doğayla olan önemli bağı gözden kaçırabilecektir ancak uygun bir tavırla yapılan doğa içindeki aktiviteler, ekolojik bilincin artmasına hizmet edebilecektir. Ekolojik bilincin artmasıyla, insanın diğerlerinden ayrı olduğuna ilişkin hatalı yaklaşım ortadan kalkabilecek; insan diğerleriyle bir bütün olduğunun farkına varabilecektir. Bu bağlamda üstünlük kurma fikrinden tamamen uzaklaşılabilir.

Derin ekoloji yaklaşımının geçmişe dönmeyi amaçlamadığı görülmektedir. Mevcut sistemin lağvedilmesini değil, sistemin mevcut ahlaki paradigmalarının değişimini talep etmektedir. Dolayısıyla, çevreci yaklaşımlara yapılan ütopyacı olma ve gerçeklerden uzak bir yaklaşım sergileme eleştirisi yapılamayacaktır. Gelişime, ilerlemeye karşı çıkılmamakta; ancak bunların uğruna her şeyin yok sayılabileceği nihai amaç olmasını engellemeye çalışmaktadır. Yapılan üretimin gereksiz değil, ihtiyaca yönelik olması gerektiği ifade edilmektedir. Yine, geliştirilecek çözümlerin sosyolojik gerçeklerle uyumlu olması önemsenmektedir. Çevreyle uyumlu teknolojilerin kullanılmasının sınıf farklılıklarını derinleştirmemesi gerektiği, bu akımın temsilcileri tarafından dile getirilmektedir. Bu noktada, bu yaklaşımın iklim adaletini tanımlama ve iklim krizini çözme noktasında oldukça önemli bir bakış açısı sunduğu ifade edilebilecektir.

İklim adaletine ilişkin taleplere ve resmî belgelere bakıldığında, Bali İklim Adaleti ilkeleri haricinde, iklim adaletinin insanmerkezli bir kavram olarak ele alındığı görülmektedir. Bali İklim Adaleti İlkeleri, iklim adaletinin tanımının çevremerkezli bir etiğe doğru genişleyebileceğinin bir örneğidir. Ancak bu örneğin gerek sivil toplum örgütleri gerek akademik yaklaşımlar arasında cılız bir sesi oluşturması; resmî kurumlarda karşılık bulmasını engellemektedir. Halihazırda Dünya'nın sıcaklığı 1 dereceden daha fazla artmıştır ve bir an önce önlem alınmazsa hem sivil toplumun hem Birleşmiş Milletler'in hemfikir olduğu 1,5 derece hedefi kaçırılacaktır. Sivil toplum örgütlerinin yayınladığı deklarasyonlarda karbon ticaretine karşı bir duruş benimsenmekte, emisyonların sıfıra indirilmesi gerekliliği tekrarlanmaktadır. Ancak, hemfikir olunan bu konu dahi Birleşmiş Milletler'in ajandasına "uygulanabilir alanlarda sera gazı azaltımı" veya "2019 yılına oranla %43 azaltma" gibi sorunu çözüme kavuşturmaya yaklaşamayacak hedefler olarak yansımaktadır.

Dolayısıyla, iklim adaletinin gerçekleşmesi isteniyorsa, tüm aktörleri değişime zorlayabilecek bir sesin çıkması gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki iklim krizi "herkes

kurtulana kadar kimsenin kurtulamayacağı” bir sorundur. Dolayısıyla, bu sorunu çözmek için bütün aktörlerin iş birliği içinde çalışması gerekmektedir. Her aktör, üzerine düşeni yerine getirme noktasında büyük bir sorumluluğa sahiptir. Her aktör, gelecek nesillere, doğaya, diğer canlı türlerine ve diğer insanlara karşı borçludur. İklim değişikliğine ilişkin önlemler çok geç olmadan alınmak zorundadır ve bu önlemler insanın dünyayla olan ilişkisinin çevremerkezli bir etik anlayışı çerçevesinde değişmesinden başka bir şey değildir.

KAYNAKÇA

- AKIN Fethulah, “Küreselleşme, Kuzey-Güney ve Yoksulluk”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 2 (2004), ss. 81-94.
- AKKUŞ Aygül, “Küresel Güney Bağlamında İklim Etiği ve İklim Adaleti Uygulamaları”, *Cappadocia Journal of Area Studies (CJAS)*, Cappadocia University, c. 2, sy. 3 (2021), ss. 200-215, doi:10.38154/cjas.17.
- ALGAN Nesrin, “İklim Etiği”, *Mülkiye Dergisi*, c. 32, sy. 259 (2008), ss. 191-204.
- ARİSTOTELES, *Nikomakhos’a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2018.
- ARTUÇ Murat, *Etik Çerçevesinde İklim Değişikliği ve Uyum*, İstanbul: Hiper Yayın, 2021.
- “Atmospheric CO2 Data”, *Scripps CO2 Program*, t.y., https://scrippsco2.ucsd.edu/data/atmospheric_co2/primary_mlo_co2_record.html.
- BAER Paul v.dğr., “Equity and Greenhouse Gas Responsibility”, *Science*, c. 289, sy. 5488 (2000), ss. 2287-2287, doi:10.1126/science.289.5488.2287.
- “Bali Principles of Climate Justice”, 2002, <https://ejnet.org/ej/bali.pdf>.
- BARRY Brian, *Theories of Justice*, Berkeley: University of California Press, 1989.
- BAYSAL Başak, *Haksız Fiil Hukuku*, 1. Baskı., İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019.
- BİLGİLİ Muhammed Yunus, “Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 6, sy. 2 (2015), ss. 563-84.
- BODEN T., R. ANDRES, G. MARLAND, “Global, Regional, and National Fossil-Fuel CO2 Emissions (1751 - 2014) (V. 2017)”, Environmental System Science Data Infrastructure for a Virtual Ecosystem; Carbon Dioxide Information Analysis Center (CDIAC), Oak Ridge National Laboratory (ORNL), Oak Ridge, TN (United States), 2017, doi:10.3334/CDIAC/00001_V2017.
- BOZOĞLU Baran, *21. Yüzyılda İklim Krizi, Paris Anlaşması ve İklim Değişikliğine Uyum*, Ankara: Dorlion Yayınları, 2019.

- BRUNO Kenny, Joshua KARLİNER, China BROTSKY, “Greenhouse Gangsters vs. Climate Justice”, TRAC - Transnational Resource & Action Center, 1999, <https://www.corpwatch.org/sites/default/files/Greenhouse%20Gangsters.pdf>.
- BULLARD Robert D., “Environmental Justice For All: Community Perspectives on Health and Research Needs”, *Toxicology and Industrial Health*, c. 9, sy. 5 (1993), ss. 821-39.
- BULLARD Robert D., Beverly WRIGHT, (ed.), *Race, Place, and Environmental Justice after Hurricane Katrina: Struggles to Reclaim, Rebuild, and Revitalize New Orleans and the Gulf Coast*, Boulder, Colo: Westview Press, 2009.
- BURCHİLL Scott v.dğr., *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 2. Baskı., İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- BUREAU FOR CRİSİS PREVENTİON AND RECOVERY, “Gender and Disasters”, UNDP, 2012, <https://www.undp.org/arab-states/publications/gender-and-disasters>.
- BUSCH Jonah, “Climate Change and Development in Three Charts”, *Center for Global Development*, 18.08.2015, <https://www.cgdev.org/blog/climate-change-and-development-three-charts>.
- CAMPBELL Joseph, Bill D. MOYERS, *Mitolojinin Gücü: Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler*, çev. Zeynep Yaman, İstanbul: Mediacat Kitapları, 2017.
- CANEY Simon, “Cosmopolitan Justice, Responsibility, and Global Climate Change”, *Leiden Journal of International Law*, c. 18, sy. 4 (2005), ss. 747-75, doi:10.1017/S0922156505002992.
- CERİT MAZLUM Semra, “Uluslararası İklim Politikası: Hakkaniyet ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Bir Değerlendirme”, *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü: İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi*, ed. Etem Karakaya, Araştırma Dizisi, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2008, s. 129-68.

CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 8. Baskı., İstanbul: Say Yayınları, 2021.

CLARKE Marlea, “Global South: what does it mean and why use the term?”, *University of Victoria Political Science - Global South Political Commentaries*, (10.12.2022), <https://onlineacademiccommunity.uvic.ca/globalsouthpolitics/2018/08/08/global-south-what-does-it-mean-and-why-use-the-term/>.

“COP27 Peoples’ Declaration for Climate Justice”, (24.11.2022), <https://globalforestcoalition.org/cop27-peoples-declaration-for-climate-justice/>.

CRUTZEN Paul J., Will STEFFEN, “How Long Have We Been in the Anthropocene Era?”, *Climatic Change*, c. 61, sy. 3 (2003), ss. 251-57, doi:10.1023/B:CLIM.0000004708.74871.62.

ÇEBER Zeynep Pelin, “İklim Geri Beslemeleri”, *Yeşil Gazete*, 03.01.2013, <https://yesilgazete.org/iklim-geri-beslemeleri-zeynep-pelin-ceber/>.

ÇOBAN Aykut, *Çevre Politikası: Ekolojik Sorunlar ve Kuram*, Ankara: İmge Kitabevi, 2020.

DADAK Kemal, “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, sy. 5 (2015), ss. 309-26.

DEMİR Aysel, “İklim Adaletine Kant ve Rawls’un Etik Temelli Adalet Teorileri Çerçevesinde Felsefi Bir Yaklaşım”, *İnsan ve İnsan Dergisi*, 2022, doi:10.29224/insanveinsan.1103781.

DEMİRCİ Mustafa, “İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, c. 8, sy. 2 (2013), ss. 183-204.

DEMİRCİ Şerife, “Çevre Hakkı Hangi Canlıya Haktır ve Kimin Ödevidir?”, *kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (2019), ss. 73-84.

DES JARDİNS Joseph R., *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

- DEVALL Bill, George SESSIONS, *Deep Ecology: Living as If Nature Mattered*, Nachdr., Salt Lake City, Utah: Smith, 1999.
- DOĞRU Barış, Süheyla Suzan GÖKALP ALICA, “İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet”, İklim Değişikliği Modülleri Serisi 16, Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2019, <https://www.iklimin.org/moduller/adaletmodulu.pdf>.
- DURBAN GROUP FOR CLIMATE JUSTICE, “The Durban Declaration on Carbon Trading”, 2004, The Durban Declaration on Carbon Trading.
- EKOIQ, “Bizi Birleştiren Müştereklerimiz”, *EKOIQ*, 28.10.2021, <https://www.ekoiq.com/bizi-birlestiren-mu%cc%88stereklerimiz/>.
- EREN Fikret, İpek YÜCER AKTÜRK, *Türk Miras Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2019.
- GESCHWIND Sandra A. v.dğr., “Risk of Congenital Malformations Associated with Proximity to Hazardous Waste Sites”, *American Journal of Epidemiology*, c. 135, sy. 11 (1992), ss. 1197-1207, doi:10.1093/oxfordjournals.aje.a116226.
- GUNDRY Gabrielle, “What is a frontline community?”, *Care About Climate*, (11.02.2021), <https://www.careaboutclimate.org/blog/what-is-a-frontline-community>.
- GÜNEŞ Ahmet M., *Çevre Hukuku*, 2. Baskı., Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.
- GÜRSELER İ. Güneş, “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa”, *TBB Dergisi*, sy. 75 (2008), ss. 199-208.
- HARDİN Garrett, “The Tragedy of the Commons”, *Science, New Series*, c. 162, sy. 3859 (1968), ss. 1243-48.
- HAYWARD Tim, “Human Rights Versus Emissions Rights: Climate Justice and the Equitable Distribution of Ecological Space”, *Ethics & International Affairs*, c. 21, sy. 4 (2007), ss. 431-50, doi:10.1111/j.1747-7093.2007.00117.x.
- HOBBS Thomas, *Leviathan*, ed. J. C. A. Gaskin, Oxford; New York: Oxford University Press, 1998.

“Information provided by Parties to the Convention relating to the Copenhagen Accord”, (06.12.2022), <https://unfccc.int/process/conferences/pastconferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/statements-and-resources/information-provided-by-parties-to-the-convention-relating-to-the-copenhagen-accord>.

IPCC, *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge, UK: Cambridge University Press., 2022.

———, *Global Warming of 1.5°C: IPCC Special Report on impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels in context of strengthening response to climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, 1. bs., Cambridge University Press, 2022.

———, *SYNTHESIS REPORT OF THE IPCC SIXTH ASSESSMENT REPORT (AR6) Longer Report*, 2023.

İMGA Orçun, “Küreselleşen Çevresel Krize, Hakim Paradigma Dışı Bir Bakış Olarak Derin Ekolojik Yaklaşım”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (2006), ss. 84-97.

İNELİ CİĞER Meltem, *İklim Değişikliğiyle Mücadelede Devletlerin Farklılaştırılmış Sorumlulukları ve Uluslararası Hukukta Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar İlkesi*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.

KANT Immanuel, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2002.

KEELING Charles D. v.dğr., “Atmospheric CO₂ and ¹³CO₂ Exchange with the Terrestrial Biosphere and Oceans from 1978 to 2000: Observations and Carbon Cycle Implications”, *A History of Atmospheric CO₂ and Its Effects on Plants, Animals, and*

- Ecosystems*, ed. I.T. Baldwin v.dğr., Ecological Studies, New York: Springer-Verlag, 2005, c. 177, ss. 83-113, doi:10.1007/0-387-27048-5_5.
- KEYMAN Emin Fuat, Berrin KOYUNCU LORASDAĞI, Deniz VARDAR, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- KILIÇ Selim, *Çevre Etiği: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, Ankara: Orion Kitabevi, 2008.
- KOÇHİSARLIOĞLU Cengiz, Özlem SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN, “Hayvanın Hukuki Konumu”, c. 8, sy. Özel (2013), ss. 1691-1724.
- KORKUSUZ M. Halit, “Tehlike Sorumluluğunun Hukukumuzdaki Yeri”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 15-16, sy. 22-23-24-25 (2010), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/214008#:~:text=Yeni%20Bor%C3%A7lar%20Kanunumuzda%20tehlike%20sorumlulu%C4%9Fu,ve%20varsa%20i%C5%9Fleten%20m%C3%BCteselsilen%20sorumludur.>
- KÖYBAŞI Serkan, “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - I”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, c. 7, sy. 13 (2018), ss. 103-56.
- KURNAZ Levent, *Son Buzul Erimeden: İklim Değişikliği Hakkında Merak Ettiğiniz Her Şey*, İstanbul: Doğan Kitap, 2022.
- KÜLCÜR Rakibe, “Toplumsal Cinsiyetin Çevresel Adalet ve İklim Değişikliği Bağlamında Türkçe Literatürdeki Görünürlüğü”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi / Istanbul University Journal of Women’s Studies*, c. 0, sy. 24 (2022), ss. 31-54, doi:10.26650/iukad.2021.982531.
- LA FONDATION DROİT ANİMAL, “La Déclaration universelle des droits de l’animal”, (26.03.2023), <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-universelle-droits-de-lanimal/>.

- “Learn About Environmental Justice”, Unites States Environmental Protection Agency (EPA) (26.11.2022), <https://www.epa.gov/environmentaljustice/learn-about-environmental-justice>.
- LEOPOLD Aldo, *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- LU Xingyu, “A Time Series Correlation Analysis Using the Keeling Curve as an Alternative Evaluation Method for Carbon Emission Modeling”, *The Equilibrium*, c. 3, sy. 1 (2018), doi:10.5070/Q23141219.
- LUKE Timothy W., “Deep Ecology: Living as if Nature Mattered: Devall and Sessions on Defending the Earth”, *Organization & Environment*, c. 15, sy. 2 (2002), ss. 178-86.
- MANKİW N. Gregory, *Principles of Economics*, 3rd ed., Mason, Ohio: Thomson/South-Western, 2004.
- MATHİS Klaus, “Future Generations in John Rawls’ Theory of Justice”, *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie / Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, çev. Deborah Shannon, c. 95, sy. 1 (2009), ss. 49-61.
- MOELLENDORF Darrell, “Climate Change and Global Justice: Climate Change and Global Justice”, *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, c. 3, sy. 2 (2012), ss. 131-43, doi:10.1002/wcc.158.
- MURDY W. H., “Anthropocentrism: A Modern Version: Belief in the Value and Creative Potential of the Human Phenomenon Is Requisite to Our Survival.”, *Science*, c. 187, sy. 4182 (1975), ss. 1168-72, doi:10.1126/science.187.4182.1168.
- NAESS Arne, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, çev. David Rothenberg, 1. bs., Cambridge University Press, 1989.
- , “Self-Realization: An Ecological Approach to Being in the World”, *The Trumpeter*, c. 4, sy. 3 (1987), ss. 35-42.

- , “The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*”, *Inquiry*, c. 16, sy. 1-4 (1973), ss. 95-100, doi:10.1080/00201747308601682.
- NASA, “Global Climate Change”, (18.12.2022), <https://climate.nasa.gov/>.
- NEEDLEMAN Herbert L. v.d.ğr., “The Long-Term Effects of Exposure to Low Doses of Lead in Childhood: An 11-Year Follow-up Report”, *New England Journal of Medicine*, c. 322, sy. 2 (1990), ss. 83-88, doi:10.1056/NEJM199001113220203.
- NEUMANN Jean-Marc, “The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium Between Species”, *Animal Law Review, Lewis & Clark Law School*, c. 19, sy. 1 (2012), ss. 91-110.
- NEUMAYER Eric, “In Defence of Historical Accountability for Greenhouse Gas Emissions”, *Ecological Economics*, c. 33, sy. 2 (2000), ss. 185-92, doi:10.1016/S0921-8009(00)00135-X.
- NORDHAUS William, *İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat*, çev. Cesi Mizrahi, İstanbul: Doğan Kitap, 2020.
- NOVOTNY Patrick, *Where We Live, Work and Play: The Environmental Justice Movement and The Struggle for a New Environmentalism*, Westport, Conn: Praeger, 2000.
- OECD, “Recommendation of the Council on Principles concerning Transfrontier Pollution”, 14.11.1974, <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0133#mainText>.
- , “The Polluter-Pays Principle”, OECD Analyses and Recommendations, Paris, 1992, [https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD\(92\)81&docLanguage=En](https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD(92)81&docLanguage=En).
- OĞUZ Habip, “Sorumluluk Hukukunda Kusur”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, sy. 28 (2016), ss. 273-86.

- OSTROM Elinor, “A Polycentric Approach for Coping with Climate Change”, World Bank Policy Research Working Paper, The World Bank, 2009, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1494833.
- ÖZCAN Berna Aksoy, “Ortak Mülkiyet Çerçevesinde İklim Değişikliği Sorununun Çözümünde Kyoto Protokolü’nün Etkisi”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2020, 169-84, doi:10.25294/auibfd.827487.
- ÖZDAĞ Ufuk, *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Doğa Yazınında Leopold’cu Düşünce*, 2. Baskı., Ankara: Ürün Yayınları, 2017.
- ÖZEL Mehmet, Selim KILIÇ, “Avrupa Birliği İklim Politikaları ve Karar Almada Oyun Teorisi Yaklaşımı”, c. 1, sy. 2 (2008), ss. 49-69.
- PAREDİS Erik v.dğr., (ed.), *The concept of ecological debt: its meaning and applicability in international policy*, Gent: Academia Press, 2007.
- PEHLİVAN Osman, *Vergi Hukuku: Genel İlkeler ve Türk Vergi Sistemi*, Trabzon: Derya Kitabevi, 2003.
- PEOPLE OF COLOR ENVIRONMENTAL LEADERSHIP SUMMIT, “Principles of Environmental Justice”, 1991, <https://ejnet.org/ej/principles.html>.
- “Principles of Climate Justice”, Environmental Justice Leadership Forum on Climate Change, 2009, <https://ejnet.org/ej/ejlf.pdf>.
- RAHMSTORF Stefan, Hans Joachim SCHELLNHUBER, *İklim Değişikliği: Teşhisi, Tahmini, Çözümü*, İstanbul: Runik Kitap, 2020.
- RAWLS John, *Bir Adalet Teorisi*, çev. Vedat Ahsen Coşar, 4. Baskı., Ankara: Phoenix Yayınevi, 2021.
- , *Hakkaniyet Olarak Adalet*, çev. Osman Baş, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- REGAN Tom, *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2003.

- , *Kafesler Boşaltılsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- RODMAN John, “I. The Liberation of Nature?*”, *Inquiry*, c. 20, sy. 1-4 (1977), ss. 83-131, doi:10.1080/00201747708601834.
- ROSCHMANN Christian, “İklim Değişikliği ve İnsan Hakları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, çev. Engin Fırat, c. 70, sy. 4 (2021), ss. 1155-98.
- RUBINO Mauro v.dğr., “Revised Records of Atmospheric Trace Gases CO₂, CH₄, N₂O, and δ 13C-CO₂ over the Last 2000 Years from Law Dome, Antarctica”, *Earth System Science Data*, c. 11, sy. 2 (2019), ss. 473-92, doi:10.5194/essd-11-473-2019.
- SAMHSA, *Disaster Technical Assistance Center Supplemental Research Bulletin Greater Impact: How Disasters Affect People of Low Socioeconomic Status*, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, 2007.
- SANDEL Michael J., *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, çev. Mehmet Kocaoğlu, 8. Baskı., Ankara: Felix Kitap, 2020.
- SARIHAN Banu Bilge, “Türk Borçlar Kanunu’nda Genel Bir Kural Olarak Tehlike Sorumluluğu”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, c. 20, sy. 1 (2014), ss. 1177-96.
- SCHLOSBERG David, Lisette B. COLLINS, “From Environmental to Climate Justice: Climate Change and the Discourse of Environmental Justice”, *WIREs Climate Change*, c. 5, sy. 3 (2014), ss. 359-74, doi:10.1002/wcc.275.
- SCHWEITZER Albert, *Albert Schweitzer’s Ethical Vision: A Sourcebook*, ed. Predrag Cicovacki, Oxford: Oxford Univ. Press, 2009.
- , *Out of My Life and Thought*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- “Sharm el-Sheikh Implementation Plan”, UNFCCC, 20.11.2022, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cop27_auv_2_cover%20decision.pdf.

- SHUE Henry, “Global Environment and International Inequality”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, c. 75, sy. 3 (1999), ss. 531-45.
- SİNGER Peter, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018.
- , *Pratik Etik*, çev. Nedim Çatlı, İstanbul: İthaki Yayınları, 2021.
- SOLOMON Robert C., *Adalet Tutkusu: Toplum Sözleşmesinin Kökenleri ve Temelindeki Duygular*, çev. Ertuğ Altınay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- STERN Nicholas, GREAT BRİTAIN, (ed.), *The Economics of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2007.
- TALU Nuran, *Türkiye’de İklim Değişikliği Siyaseti*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2015.
- TAŞKAYA Serap, “İllerin Kişi Başına Düşen Gayrisafi Yurtiçi Hâsılasının Daha İyi Yaşam Endeksi Üzerine Etkisi: İller Düzeyinde Bir Analiz”, *Sosyoekonomi*, 2020, 87-98, doi:10.17233/sosyoekonomi.2020.03.06.
- TAYLOR Paul W., *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton University Press, 2011.
- , “The Ethics of Respect for Nature”, *Environmental Ethics*, c. 3, sy. 3 (1981), ss. 197-218, doi:10.5840/enviroethics19813321.
- TBMM, “Küresel İklim Değişikliğinin Etkilerinin En Aza İndirilmesi, Kuraklıkla Mücadele Ve Su Kaynaklarının Verimli Kullanılması İçin Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu”, Meclis Araştırması Raporu, 2021, <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss300.pdf>.
- TERRY Geraldine, “No Climate Justice without Gender Justice: An Overview of the Issues”, *Gender & Development*, c. 17, sy. 1 (2009), ss. 5-18, doi:10.1080/13552070802696839.
- “The Climate Justice Declaration”, People of Color Environmental Justice Leadership Summit, 2004, http://websites.umich.edu/~snre492/cgi-data/ejcc_principles.html.

- TURGUT Nükhet, “ÇEVRE HUKUKUNDA ÇEVRECİ ÖRGÜTLERE TANINAN OLANAKLAR”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 45, sy. 1 (1996), ss. 103-30, doi:10.1501/Hukfak_0000000667.
- , “ÇEVRE HUKUKUNUN TEMEL KAVRAM VE İLKELERİ”, *Çevre Hukuku Sempozyumu*, 2006, 15-35.
- , “Kirlenen Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 44, sy. 1 (1995), ss. 607-54, doi:10.1501/Hukfak_0000000712.
- TURHAN Ethemcan v.dğr., *İklim Adaleti Mücadelesi İçin 10 Durak*, İstanbul: Ekoloji Kolektifi, 2017.
- TÜRKEŞ Murat, “Küresel iklim değişikliği nedir? Temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen değişiklikler”, *İklim Değişikliği ve Çevre*, c. 1, sy. 1 (2008), ss. 26-37.
- TÜZER Mutlu, Seyhun DOĞAN, “İklim Değişikliğinin Bilimsel Temelleri”, *Social Sciences Research Journal*, c. 10, sy. 3 (2021), ss. 639-56.
- ULUSLARARASI AF ÖRGÜTÜ, “Haklarımızı Yakmayın!: İnsanlığı İklim Krizinden Korumak için Hükümetler ve Şirketler Ne Yapmalı?”, London: Uluslararası Af Örgütü, 2021,
<https://www.amnesty.org.tr/public/uploads/files/Rapor/Haklar%C4%B1m%C4%B1z%C4%B1%20Yakmay%C4%B1n%20POL3034762021.pdf>.
- UN, “What Is Climate Change?”, *United Nations Climate Action*, (20.12.2022),
<https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>.
- “Understanding Human Rights and Climate Change”, COP21 UNFCCC, United Nations, t.y.,
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ClimateChange/COP21.pdf>
f.
- UNESCO, “Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change”, United Nations, 2017, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129>.

UNFCCC, Copenhagen Accord Appendix I - Quantified economy-wide emissions targets for 2020 (06.12.2022),

<https://unfccc.int/process/conferences/pastconferences/copenhagen-climate-change-conference-december-2009/statements-and-resources/appendix-i-quantified-economy-wide-emissions-targets-for-2020>.

———, Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change., c. FCCC/CP/1997/L.7/Add.1 § (1997), <https://unfccc.int/documents/2409>.

UNFCCC CLIMATE CHANGE SECRETARIAT, *Climate Change Small Island Developing States*, Bonn, Germany: UNFCCC, 2005.

———, *İklim Özen Göstermek: İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü için Kılavuz*, Bonn, Germany: UNFCCC, 2004.

UZMEN Reşat, *Küresel Isınma ve İklim Değişikliği: İnsanlığı Bekleyen Büyük Felaket mi?*, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2007.

ÜNDER Hasan, *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler*, Ankara: Doruk Yayıncılık, 1996.

VARNER Gary, “Sentientism”, *A Companion to Environmental Philosophy*, thk. Dale Jamieson, Blackwell Publishers Ltd, 2001, s. 192-203.

WALKER Gabrielle, Sir David KING, *Dünyamız Isınıyor! Küresel Isınmayla Nasıl Başa Çıkabiliriz?*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.

WERNETTE D. R, L. A. NIEVES, “Breathing Polluted Air”, *EPA Journal*, c. 18, sy. 1 (1992), https://heinonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/epajrn18&id=17&men_tab=srchresults.

WMO, “WMO Provisional State of the Global Climate 2022”, World Meteorological Organization, 2022, <https://unfccc.int/documents/622338?gclid=Cj0KCQiA14WdBhD8ARIsANao07gm3>

6uC88XZ5zLDhmz1RDOvvUtH8L8X_bnYKav6yQH1B0Pql8BUMEoaAqI6EALw_
wcB.

WOOD Peter John, “Climate Change and Game Theory: A Mathematical Survey”, *SSRN Electronic Journal*, 2011, doi:10.2139/ssrn.1883944.

WORLD BANK, “Population, total”, (30.11.2022),
https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?most_recent_value_desc=true.

YAĞANAK Eray, Güncel ÖNKAL, “Çevre Etiği”, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci,
1. Baskı., Ankara: Babil Yayıncılık, 2005, c. 3.

YILMAZ TURGUT Nükhet, *Çevre Politikası ve Hukuku*, 2. Baskı., Ankara: İmaj Yayınevi,
2012.

ÖZET

İklim adaleti, iklim değişikliğinin oluşturduğu adaletsizliklere dikkat çeken bir kavramdır. İklim değişikliğiyle mevcut sosyoekonomik eşitsizlikler derinleşmekte, iklim adaleti kavramıyla ise buna dikkat çekilmektedir. Oysa, iklim değişikliği bundan ötesini içeren bir sorun olup, gelecek kuşaklara nasıl bir dünyanın bırakıldığı, dünya üzerindeki diğer canlıların yaşamı ve ekosistemlerin ve canlı olmayan doğanın varlığı konularında da sorgulama yapmayı gerektirmektedir. Bu sorgulamalara felsefi bir arka plan sağlamak adına çevre etiğinden yararlanılabilecektir.

Tezin birinci bölümünde, farklı etik özne tanımları yapan çevre etiği yaklaşımlarından bahsedilmiştir. İkinci bölümdeyse iklim adaleti kavramı açıklanmış, iklim adaletine ilişkin yaklaşımlardan bahsedilmiştir. İklim adaleti tanımının çevremerkezli bir etik çerçevesinde genişlemesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

ABSTRACT

Climate justice is a concept that draws attention to the injustices caused by climate change. Existing socioeconomic inequalities are deepening with climate change, and this is emphasized with the concept of climate justice. However, climate change is a problem that goes beyond this, and requires questioning about what kind of world is left to future generations, the life of other living things on earth, and the existence of ecosystems and non-living nature. Environmental ethics can be used to provide a philosophical background to these inquiries.

In the first part of the thesis, environmental ethics approaches that define different ethical subjects are mentioned. In the second part, the concept of climate justice is explained and approaches to climate justice are mentioned. It was concluded that the definition of climate justice should be expanded within the framework of an ecocentric ethics.